

jrg. 12/nr. 2-3
april-juni 2005

GAMMA

FORUM OVER ONZE ROL IN DE EVOLUTIE

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

TEN DIENSTE VAN

'HET GENOOTSCHAP TOT CONVERGENTIE VAN WETENSCHAP EN RELIGIE'

GAMMA:

Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt elke twee maanden. Het tijdschrift staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie (GCWR):

Het GCWR omvat een groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting Teilhard de Chardin. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Abonnementen gaan in op 1 januari en worden zonder opzegging vóór 31 dec. stilzwijgend verlengd. U betaalt voor een hele jaargang van 6 nummers: € 17,- ; losse nummers kosten € 2,85 (inclusief porto).

Betalingen voor Nederland:

op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo

Vanuit Europa:

Idem, onder vermelding van het BIC: ABNANL 2A en IBAN: NL15ABNA0413864952

Op de omslag: Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), borstbeeld in 1962 vervaardigd door broeder François Boelaars O.S.B. van de Slangenburg. Foto van de eigenaar Louis Tiessen.

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo

tel.: 072-5332690;

e-mail: teilhard@planet.nl

internet: www.teilharddechardin.nl

Kopij: tot 3000 woorden liefst per e-mail of op floppy insturen vóór de 15e van elke oneven maand. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Aan dit blad droegen bij:

Theo Balder, ir. werktuigbouw

Michel Bauwens - informatica-analist

Cees Boelhouwer, prof. dr. ir. -
procestechnoloog

Sjoerd Bonting, prof. dr.; em.
hoogleraar biochemie, anglicaans
priester en theoloog

Ben Crul, ir.; lid van studiegroep
rond de procesfilosoof Alfred North
Whitehead

Wil Eggenkamp - leraar levens-
beschouwing; redacteur 'Berichten
& Belangen'

Henk Hogeboom v.B. – voorzitter
bestuur St. Teilhard de Chardin

Marijke Sluijter redacteur 'Educare'

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Theo Balder	Een religieuze verklaring voor het ontstaan van het heelal	p. 04-07
Sjoerd L. Bonting	Het God-gen gevonden	p. 08-09
Marijke Sluijter	Kwantumsprong in bewustzijn: computer biedt nieuwe mogelijkheden	p. 10-13
Ben Crul	Werkzame wezensbestanddelen als dieptestructuur van de werkelijkheid	p. 14-20
Cees Boelhouwer	Brief aan Ben Crul	p. 21-23
Ben Crul	Brief aan Cees Boelhouwer	p. 23-27
P. Teilhard de Chardin	Inleiding over het christelijk leven	p. 28-43
Michel Bauwens	Religie en globalisatie - Hervorming en herformulering van een religie voor een wereld in wording	p. 44-53
	Voor u gelezen:	
Sjoerd L. Bonting	Richard Holloway: 'Kijken in de verte, een zoektocht naar betekenis in een tijd zonder God'	p.54-56
Wil Eggenkamp	Bert Reesinck: 'Welke God bedoelt u eigenlijk? Op zoek naar een zuiver godsbeeld.'	p. 56-58
redactie	Jaap Westerbos in dialoog met Thale Bout: 'WereldWijd Wij'	p. 59-60
redactie	Bert Theunissen: 'Diesels droom en Donders' bril - Hoe wetenschap werkt'	p. 60-61
redactie	Elsa-Brita Titchenell: 'De maskers van Odin'	p. 61
redactie	Pro-GAMMAatjes (p. 20, 27, 53)	p. 62-63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Op 10 april is het precies 50 jaar geleden, dat Pierre Teilhard de Chardin in New York overleed. Het was toen 1e paasdag. Tegenover vrienden had hij de wens geuit om op het feest van de verrijzenis van Christus het tijdelijke met het eeuwige te mogen verwisselen. Slechts ongeveer tien mensen volgden hem naar zijn laatste rustplaats bij het noviciaat van de jezuïeten van St-Andrewson-Hudson. Onder hen de heer Hoppenot, de ambassadeur van Frankrijk bij de VS, de directeur van de Wenner Grenn Foundation, waarbij Teilhard als paleontoloog een coördinerende functie vervulde, zijn vriend pater Pierre Leroy en de beeldhouwster Lucile Swan. Het Vaticaan dat de publicatie van zijn essays en boeken altijd had verhinderd liet ook nu verstek gaan. Zijn werk werd na zijn dood door een comité van geleerde vrienden en bewonderaars uitgegeven. De Vlaamse bioloog en franciscaan Max Wildiers speelde daarbij een belangrijke rol.

Wij herdenken Teilhard en Wildiers met een dubbele uitgave (april-juni). In het tijdschrift treft u de eerste publicatie aan in het Nederlands van een essay uit de bundel *Comment je crois* (p. 28-43). Bijgevoegd in ringband is de heruitgave van een *Inleiding op het leven en werk van Teilhard de Chardin* door Max Wildiers. Wie kan zich thans na lezing hiervan nog voorstellen, dat het Vaticaan bezwaar kon hebben tegen de ideeën van Teilhard? Toch zijn deze revolutionair te noemen. Immers, Teilhard vervangt de openbaring door zijn evolutieleer. Zo krijgen de diverse aspecten van de geloofsleer een geheel nieuwe interpretatie. Door aan het begrip Christus een universeel kosmische betekenis te geven wordt het mogelijk voor alle religies zich te verenigen met de grote 'stamboom' van de Kerk die na de bewustwording van Zijn Menswording ontstond. Met andere woorden: de christogenese is een evolutionair proces, waartoe ieder van ons - atheïst, boeddhist, hindoe, moslim, protestant, katholiek of anderszins - wordt uitgedaagd. Het is een proces, dat ons confronteert met de dieptestructuur van de werkelijkheid. Ben Crul legt ons uit hoe de wiskundige en filosoof Alfred North Whitehead dit proces benadert (p. 14-20) en komt na een brief van Cees Boelhouwer (p. 21-23) tot een stappenplan om deze moderne vorm van christendom te realiseren (p. 23-27). Theo Balder poneert een hypothese, die ons - zoals Teilhard de Chardin dat zo beeldend noemt - toegang verschaft tot de binnenkant van de materie (p. 04-07) en Sjoerd Bonting (p. 08-09) komt tot de conclusie dat ook de eventuele vondst van een God-gen ons erop wijst dat God in zijn openbaring aan de mens gebruik maakt van het biologisch substraat van onze geest, de neurale netwerken en neurotransmitters. Dit wordt in de opvoeding (p. 10-13) en in economische activiteiten (p. 44-53) zichtbaar via het kunstmatige brein van de mensheid, de computer(netwerken). We zijn op weg naar een Wereldwijd Wij (p. 59-60), op zoek naar een zuiver godsbeeld (p. 56-58), naar betekenis in een tijd zonder God (p. 54-56).

EEN RELIGIEUZE VERKLARING VAN HET ONTSTAAN VAN HET HEELAL

Theo Balder

Het materialistische denken overheerst ons leven

Tot het jaar 1600 was iedereen in onze westerse wereld ervan overtuigd, dat het heelal met zijn planten, dieren en mensen ca. 6000 jaar v. Chr. geschapen was door de God uit de Bijbel. Zelfs de fossielen van miljoenen jaren oud waren ook 6000 jaar geleden geschapen en niemand had daar moeite mee. In de 17^e eeuw echter begonnen de laboratoria van universiteiten en hogescholen zich uit te breiden en ontdekte men dat de aarde veel ouder was dan 6000 jaar. Het bleek dat er ca 15 miljard jaar geleden een grote bal materie uit het niets was verschenen en dat uit deze grote bal materie het stoffelijk universum zich langzaam had ontwikkeld. Het Bijbelse verhaal klopte niet meer en de Goddelijke glans over de Schepping ging een beetje verloren. Het materialistische denken begon door te breken en men begon de indruk te krijgen dat het gehele natuurgebeuren zich kon ontwikkelen zonder hulp van onstoffelijke goddelijke krachten en machten.

Het verschijnen van een bal oerstof uit het niets was echter een geheimzinnig probleem dat niet zo makkelijk te verklaren was. De materialistische voorvechters hebben echter alles geprobeerd om voor deze zogenaamde oerknal een zinnige verklaring te vinden en Einstein heeft eens aangenomen dat het heelal een eeuwig durende pulserende materiële massa was die uitzette en daarna weer inkromp. Na ingekrompen te zijn tot een dicht op elkaar geperste hoeveelheid materie kwam er een *big bang* en begon alles weer van voren af aan. Helaas is wiskundig aangetoond dat een pulserend heelal onmogelijk was en kwamen de materialistische denkers niet veel verder. De meest gangbare materialistische verklaring voor het stoffelijk universum is tegenwoordig de theorie, dat deze ontstaan is uit een puntvormige onvoorstelbaar dicht op elkaar geperste hoeveelheid materie die in onbalans is geraakt en ontploft is. Deze theorie leent zich voor uitgebreide wiskundige behandeling en in zijn boek *De eerste drie minuten* beschrijft de wetenschapper Steven Weinberg wat er de eerste drie minuten na de *big bang* precies gebeurd zou zijn. In de loop van de eeuwen is er zodoende een materialistische natuurfilosofie ontwikkeld die de gehele schepping omvat en waar tot nu toe geen steekhoudend alternatief voor is gevonden.

De nieuwe materieopvatting geeft inzicht in het ontstaan van een evolutionair heelal

In de 12^e jaargang nr 1 van *GAMMA* heb ik de ontdekking beschreven, dat het wezen van de materie opgevat moet worden als een onstoffelijke macht die zich manifesteert als een boodschappers uitsproeiende bron die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers. Uit wetenschappelijk onderzoek is namelijk gebleken, dat een materiedeeltje zich openbaart als een puntvormige bron waaruit al sinds

miljarden jaren allerlei stralingsdeeltjes sproeien. Aangezien het ondanks uitgebreid wetenschappelijk onderzoek niet duidelijk is waaruit deze stralingsdeeltjes bestaan, doe ik het voorstel, dat een materiedeeltje een onstoffelijke macht is die zich manifesteert als een boodschappers uitsproeiende bron die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers.

Het is een hypothese die bruikbaar zal blijken om het ontstaan van het heelal te beschrijven en die ons - zoals Teilhard de Chardin dat zo beeldend noemt - toegang geeft tot de binnenkant van de materie. Hierdoor krijgt de mensenziel met zijn vrije wil, zijn gedachten en zijn creativiteit een duidelijke woning. Ik wil nu al vermelden dat de hypothese ook de mogelijkheid opent om in hierna komende artikelen de evolutiegedachten van Teilhard de Chardin, zoals hij die ontwikkeld heeft in zijn boek *Het Verschijnsel Mens*, te toetsen en mogelijk te verstevigen en aan te vullen. Het is in deze studie niet nodig geweest om een beroep te doen op Goddelijke openbaringen aan daartoe uitverkoren aardse stervelingen. De resultaten van het wetenschappelijk onderzoek hebben mij de nieuwe materieopvatting geopenbaard, en deze materieopvatting heeft mij de weg gewezen om tot in het diepste wezen van de natuur door te dringen. De theologie volgt als vanzelf op deze natuurfilosofische studie en deze houdt zich bezig met openbaringen uit goddelijke bron. De door mij ontdekte onstoffelijke werkelijkheid als woonplaats van de vele onstoffelijke machten is net zo reëel als het stoffelijk universum en ze horen bij elkaar.

Een religieuze benadering van de oerknal of big bang

Het eerste natuurverschijnsel dat ik in deze artikelenreeks wil onderzoeken is het ontstaan van het heelal (stoffelijk universum). Het uitgangspunt hierbij is dus een nieuwe materieopvatting die zich laat formuleren als:

Een materiedeeltje is een onstoffelijke macht die zich manifesteert als een boodschappers uitsproeiende bron die tevens gevoelig is voor invallende boodschappers.

Met deze religieuze benadering van het wezen van de materie als uitgangspunt komt het mij voor, dat ca. 15 miljard jaar geleden een 'Onstoffelijke Macht' zich heeft mogen manifesteren als een onnoemelijk aantal boodschappers uitsproeiende puntvormige bronnen, die wij in navolging van Aristoteles *oerstofdeeltjes* zullen noemen¹. Deze oerstofdeeltjes zijn dus de kleinst mogelijke materiedeeltjes en bestaan dus uit een puntvormige bron, waaruit boodschappers sproeien die met een snelheid van 300.000 km per sec. hun bron verlaten. Deze boodschappers dragen dus een boodschap in zich die verklaart dat ze uit een oerstofdeeltje komen en dat ze klaar staan om als bouwsteen gebruikt te worden voor de ons zo bekende

¹ Een definitie uit de stof-vormleer van Aristoteles, ingevoerd ca 350 jaar v.Chr.

elektronen, protonen en neutronen en de daaruit weer voortkomende dode en levende materie.

Omdat in de materialistische natuurfilosofie een puntvormige, onvoorstelbaar dicht op elkaar geperste hoeveelheid materie met veel geweld ontplofte bij het ontstaan van het heelal is de uitdrukking *big bang* ontstaan. De oerstofdeeltjes in deze religieuze natuurfilosofie zijn mijns inziens echter geluidloos verschenen en er knalde dan ook niets bij het verschijnen van de grote bal oerstof. Het woord 'oerknal' of *big bang* klinkt goed en is zo hecht met het ontstaan van het heelal verbonden dat ik het graag verder wil gebruiken. Het is echter hoogstens zo, dat er een onhoorbare storm van boodschappers begon aan hun lange reis de ruimte in en dat wij van dat begin misschien nog een zwakke ruis in onze geluidsapparatuur horen. Zolang er nu geen nieuwe onstoffelijke machten komen die hun boodschappers gaan toevoegen aan het een of andere oerstofdeeltje, zolang gebeurt er niets en sproeien de oerstofdeeltjes hun boodschappers naar alle kanten uit en besproeien ze elkaar. Uit het wetenschappelijk onderzoek is gebleken, dat alle materiedeeltjes die later gevormd werden uit deze oerstofdeeltjes, allemaal vanuit een bepaald punt de ruimte in zijn gevlogen. Het lijkt daarom aannemelijk, dat alle oerstofdeeltjes in een soort 'kosmisch ei'² bij elkaar zijn geweest, hun karakteristieke boodschappers uitsproeiend waarmee ze hun aanwezigheid in de ruimte kenbaar maakten en bij wijze van spreken daarmee riepen: "Pluk, mij, pluk mij".

Het ontstaan van de ruimte

Toen 15 miljard jaar geleden de eerste oerstofdeeltjes verschenen in de vorm van boodschappers uitsproeiende puntvormige bronnen ontstond daarmee het stoffelijk universum en daarbij eigenlijk ook meteen de begrippen ruimte en tijd. De boodschappers verlieten met een snelheid van 300.000 km per seconde hun bron en vlogen rechtlijnig een driedimensionale ruimte in. Onze driedimensionale ruimte ontstond dus op het moment dat de oerstofbronnen begonnen met onafgebroken hun boodschappers uit te sproeien en deze boodschappers vliegen net zo lang met een snelheid van 300.000 km/sec. rechtlijnig vooruit tot de betrokken onstoffelijke macht besluit ermee te stoppen en het heelal ophoudt te bestaan. Het heeft mijns inziens dan ook geen zin om te stellen dat de ruimte er altijd is geweest en dat deze ruimte kan vervormen door de aanwezigheid van materiedeeltjes³. De driedimensionale ruimte is ontstaan op het moment dat de oerstofdeeltjes hun boodschappers in drie richtingen gingen uitsproeien en niet eerder, en deze ruimte zal verdwijnen als de betrokken onstoffelijke macht besluit ermee te stoppen. Het is misschien een wat kinderlijke veronderstelling, maar een einde der tijden zou op deze wijze wel heel goed mogelijk zijn.

² Een uitdrukking van de Belgische priester astronoom Lemaitre uit 1920

³ Een geliefd onderwerp in de materialistische natuurfilosofie

Het ontstaan van de tijd

Bij het verschijnen van de boodschappers uitsproeiende oerstofdeeltjes is naast de ruimte ook de tijd ontstaan. De boodschappers komen namelijk één voor één uit hun bron tevoorschijn wat betekent dat de boodschappers met een zekere tijd na elkaar verschijnen en met een zekere snelheid de ruimte in vliegen. Om het begrip tijd te definiëren hebben we afgesproken, dat er precies één seconde verlopen is als er 465,5 biljoen door heet cadmium uitgesproeide boodschappers door een speciale teller gepasseerd zijn. Omdat we moeilijk allemaal een cadmium-stralingsteller in huis kunnen hebben, behelpen we ons met een klok, maar in wezen gaat het om het tellen van door heet cadmium uitgesproeide boodschappers. Het heeft mijns inziens ook geen zin om te stellen dat de tijd er altijd geweest is. Het begrip tijd is voor ons ontstaan op het moment dat de oerstofdeeltjes hun boodschappers gingen uitsproeien en niet eerder. In de wereld van de onstoffelijke machten zal daarom mijns inziens ons begrip van tijd niet voorkomen. Wat er dan wel bestaat weet ik niet en hoef ik ook niet te weten en ik heb het in dit verband dan ook maar liever over een tijdloos bestaan in plaats van over een eeuwig bestaan. Ik weet dat de Schepper door het laten verschijnen van boodschappers ons een wereld heeft gegeven waarin wij ontstaan, groeien, oud worden en dood gaan en dat is voor ons voldoende.

Naschrift

Het volgende artikel zal gaan over het ontstaan van een molecuul 'water' uit waterstof en zuurstof als voorbeeld van wat er allemaal gebeurt bij de vorming van een molecuul uit atomen. Het is een fase in de evolutionaire drang van de schepping, welke evolutionaire drang al direct na het ontstaan van het heelal begonnen is als opbouw van elektronen, neutronen, protonen en atomen. Het zal blijken dat aan de vorming van een watermolecuul een *Intelligent Design* ten grondslag ligt, waarbij een door een Goddelijke Macht aangewezen ziel via een katalysator als tussenstap een zichtbaar lichaam laat ontstaan. Er zal door de studie over het ontstaan van water en door de nog navolgende artikelen langzamerhand een volwaardige religieuze natuurfilosofie ontstaan, waarin de evolutietheorie een stevige basis kan vinden en waarin de toekomst van onze wereld beheerst blijkt te worden door een zeer nabije en Goddelijke Almacht. *(wordt vervolgd)*

Van de leestafel:

Vlak vóór het verschijnen van dit nummer van *GAMMA* ontving onze redactie het zeer goed geïnformeerde en gedocumenteerde CIVIS-MUNDI-jaarboek 2005 onder redactie van prof. dr. S.W. Couwenberg *Seksuele revolutie ter discussie - Van Phil Bloom tot Sex and the City*, uitg. Damon, ISBN 90 5573 610 4.
Wij kunnen het u van harte ter lezing aanbevelen.

Het God-gen gevonden

Sjoerd L. Bonting

Faith is hardwired into our genes (geloof is vastgelegd in onze genen) is de ondertitel van een boek geschreven door Dean H. Hamer, moleculairgeneticus bij het National Cancer Institute, National Institutes of Health, Bethesda, MD, V.S.¹ Deze provocerende ondertitel zou voor mensen als Richard Dawkins and Michael Shermer, uitgever van *Skeptic*, aanleiding kunnen zijn om te zeggen dat er nu geen ruimte meer overblijft voor geloof in een transcendente God.

Maar wat heeft Hamer nu eigenlijk gevonden? In het kader van een studie van de genetische aspecten van roken en verslaving vroeg hij een aantal deelnemers de 240 vragen van de *Temperament and Character Inventory* (TCI)-test te beantwoorden. Een van de karaktertrekken die daarbij gemeten worden is spiritualiteit of zelftranscendentie (zelfvergeving, transpersoonlijke identificatie, en mysticisme). De deelnemers werden daarna gerangschikt volgens hun TCI-score op dit punt. Hamer onderzocht negen genen die betrokken zijn bij productie en het niveau van de monoamine neurotransmitters serotonine, noradrenaline en dopamine, die onze gemoedstoestand regelen. Hij vond een sterke correlatie tussen de TCI-score en het gen VMAT2 (vesiculair monoamine transporter). Personen met het nucleotide cytosine op een bepaalde plaats in het gen hadden een hoge TCI-score, terwijl diegenen waarin dit cytosine vervangen was door adenosine een lage TCI-score hadden. Hamer beschouwt het cytosine-type VMAT2 als een gen voor spiritualiteit.

Voor lezers die niet zo bekend zijn met neurobiologie en neurotransmitters volgt hier wat nadere uitleg. Het centrale zenuwstelsel bestaat uit zo'n 100 miljard zenuwcellen of neuronen. Elk neuron heeft een cellichaam met twee typen uitlopers: vele korte dendrieten aan de ene zijde en een lang axon aan de andere zijde. Elk axon is verbonden met een dendriet van het volgende neuron bij een zgn. synaps. De hersenen, met name de cortex, bestaan uit vele zeer complexe netwerken van neuronen, onderling verbonden door zo'n 100 dendrieten per neuron. In zo'n neuraal netwerk lopen op elk ogenblik miljoenen zenuwimpulsen, waaruit onze percepties, gedachten, emoties en herinneringen gevormd worden. Deze impulsen lopen als spanningspieken door de axonen met een snelheid van 100 m/sec. Geleiding over de synaptische spleet komt tot stand door vrijkoming van een neurotransmittersubstantie uit blaasjes (vesikels) in het axonuiteinde. Impulsgeleiding wordt gestopt door heropname van de transmitter in de vesikels. Vrijkoming en heropname worden gekatalyseerd door enzymen. Het VMAT2-gen codeert voor het enzym dat vrijkoming van monoaminetransmitter katalyseert.

Via hersenscantechnieken is gebleken dat diverse typen van informatie worden verwerkt door neuronale netwerken in verschillende gedeelten van de hersenen. Deze neuronale netwerken vormen het biologische substraat van de geest, de

hardwiring. Uit een studie over mediterende nonnen bleek, dat diepte van de contemplatie samengaat met hoge alfagolfactiviteit (geassocieerd met kalme en gerichte aandacht) in het electro-encefalogram.² Bij een mediterende boeddhistische monnik bleek bij de piek in transcendentie de bloedstroming in de frontale cortex (plaats van aandacht en concentratie) en het limbisch systeem (plaats van verwerking van sterke gevoelens) verhoogd te zijn, maar sterk verlaagd in de pariëtale lob (waar oriëntatie in ruimte en tijd ontstaat).³ Er zijn ook aanwijzingen dat gedurende meditatie het serotonineniveau in de hersenen verhoogd is. Anderzijds is depressie geassocieerd met een laag serotonineniveau en kan daarom vaak met succes behandeld worden met een remmer van de serotonineheropname zoals Prozac.

Dit alles in aanmerking nemend lijkt het dat in het onderzoek van Hamer de personen met cytosinetype VMAT2 hogere serotonineniveaus hadden en daardoor begiftigd waren met sterkere spiritualiteit. Maar kritiek is niet uitgebleven. Carl Zimmer merkt op dat bij gemoedstoestanden verscheidene genen betrokken zijn, en dat de titel van het boek dus *Een God-gen* had moeten luiden, iets wat Hamer zelf toegeeft in zijn boek.⁴ Voorts zegt Zimmer wat venijnig dat Hamer in 1993 een gen op het X-chromosoom in verband bracht met homosexualiteit, maar dat andere onderzoekers dit niet hebben kunnen bevestigen. Tenslotte verwijt hij Hamer, dat deze beweert dat bezit van het cytosinetype VMAT2 een selectief voordeel oplevert (het maakt de drager optimistischer, dus gezonder, dus groter kindertal), maar dit niet met zijn gegevens onderbouwt.

Echter, aannemende dat Hamers resultaten overeind blijven, is de cruciale vraag: Maakt de vondst van een 'God-gen' God tot een fictie van onze geest, veroorzaakt door een paar moleculen serotonine? In een uitgebreid interview met Jeffrey Kluger antwoordde Hamer op deze vraag: "Mijn bevindingen zijn agnostisch wat betreft het bestaan van God. Als er een God is, dan is er een God. Louter kennis van de hersenchemicaliën die betrokken zijn bij de erkenning daarvan veranderen niets aan de feiten."⁵ Met andere woorden, het leert ons dat in zijn openbaring aan de mens God gebruikmaakt van het biologische substraat van onze geest, de neurale netwerken en neurotransmitters. Dat maakt onze godservaring niet tot een fictie van onze geest, evenmin als het ervaren van een emotie door het zien van een film die film tot een fictie maakt.

1. Dean H. Hamer, *The God Gene: How Faith Is Hardwired Into Our Genes*, Doubleday, New York, 2004.
2. Marilyn M. Mallory, *Christian Mysticism: Transcending Techniques*, PhD thesis University of Nijmegen, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1977.
3. Andrew Newberg, Neurological research on meditation, online: www.virtualcs.com/meditat/lesson8.html.
4. Carl Zimmer, Faith-boosting Genes, a search for the genetic basis of spirituality, *Scientific American* **291** (no.4), 77-78, Oct.2004.
5. Jeffrey Kluger, Is God in our Genes? A Provocative Study Asks Whether Religion Is a Product of Evolution. Inside a Quest for the Roots of Faith, *Time*, Nov. 29, 2004, pp.50-60.

Kwantumsprong in bewustzijn: computer biedt nieuwe mogelijkheden

*Marijke Sluiter*¹

"Als mensheid staan we voor een kwantumsprong in de evolutie. We hebben nu de macht de wereld te vernietigen of onze kracht te gebruiken voor het scheppen van een toekomst", zegt Barbara Marx Hubbard. Zij is de voorzitter van de *Foundation for Conscious Evolution*, futurist en maatschappelijk innovator. In 1984 was zij kandidaat voor het vice-presidentschap van de VS. Zij voorziet dat bewuste evolutie binnen 30 tot 50 jaar binnen onze mogelijkheden ligt. Er komt enorm veel menskracht vrij dankzij het feit dat mensen langer leven en korter hoeven te werken en vrouwen geen of nog maar één of enkele kinderen groot hoeven brengen. Daarnaast komen wetenschap en spiritualiteit elkaar nader en de technologie zorgt voor onverwachte creatieve doorbraken.

Als we onze spirituele, scheppende, goddelijke kracht wakker maken kunnen we in harmonie met het Grote Scheppingsproces leven. Als we dat doen, opent zich een volkomen nieuwe wereld. Een die rechtvaardiger, vrijer, liefdevoller en creatiever is. Een wereld waar maatschappelijke instellingen als gezondheidszorg, milieu, onderwijs, communicatie, techniek, economie en bestuur dienstbaar zijn aan het zelfherstellende vermogen van de mens.

Als het brein geneest, geneest de geest, als de geest geneest, genezen de emoties, als de emoties genezen, geneest het lichaam. Dan kan de ziel zich in zijn volle glorie uitdrukken

Bewustwording kinderspel: hart, ademhaling en hersengolven vervangen joystick

De joystick vervangen door vingersensoren, de muziek hemels? Je kunt het je niet voorstellen na alle lawaai en agressie van gameboy en nintendo. Maar het komt eraan! Een nieuwe generatie computerspellen wordt ontwikkeld om ons denken te helpen veranderen. Welkom in de wereld van Starwars!

In *What the Bleep do we (K)now*, een opmerkelijk succesvolle film over kwantumfysica², kun je zien hoe de wereld van de hoofdrolspeelster gekleurd is door eerdere ervaringen. Elke ervaring zet oude patronen in haar brein in werking. Een traumatische gebeurtenis in het verleden maakt dat zij elke nieuwe ervaring

¹ Dit artikel is met toestemming van de redactie overgenomen uit het blad *Educare* van de Stichting Universele Opvoeding jrg. 23, nr 1, jan. 2005. Dit tijdschrift verschijnt 5 x per jaar. Een proefnummer à € 4,50 is te verkrijgen via tel.: 0172 4760 85; info@spabonneservice.nl; zie:>www.educare.nl<

² *What the BLEEP do we (K)now?* is vanaf mei 2005 in de bioscopen; info: >www.whatthebleep.com<

negatief beleeft. Daarmee zet ze een negatieve spiraal in werking: de ander reageert op haar, zij 'wist' al dat het zo zou gaan...

De joystick vervangen door vingersensoren.... (p. 10)

Dat het niet altijd correct is wat je denkt te zien, blijkt uit een reclamefilmpje dat ik laatst zag. Het is een filmpje van een man die een stad in rijdt. De eerste keer zag ik het met *heavy metal*, daarna met klassieke muziek op de achtergrond. Het resultaat was verbluffend. Die keer met lawaaimuziek zag ik een man zwaaiend op een brug (zou hij vallen?) en vluchtende kinderen in een sfeer van dreiging. Bij het kijken naar hetzelfde filmpje met rustige muziek zag ik een man die op een brug stond te dirigeren en lachende, rollerscatende kinderen langs het raampje van de man in de auto. Kortom, een ontspannen tafereel. Ook mijn tijdsbesef was heel verschillend. Hoewel beide keren even lang, leek het eerste filmpje een korte flits, de tweede keer kon ik in alle rust kijken en zag ik veel meer details. Bij het 'angstfilmpje' bleek een groot deel van mijn denkvermogen uitgeschakeld. Glashelder kwam het verschil aan het licht tussen de werking van onze neocortex, ons nieuwe brein, en die van ons 'reptielenbrein', de oudste hersenen die we hebben.

Bewust evolueren

"De evolutie heeft ons tot hier gebracht, vanaf nu moeten we het zelf doen," zegt Martin Wuttke, neurowetenschapper met een missie. "We kunnen er niet op rekenen dat de evolutie ons tijdig op een nieuw spoor zet. Oude reflexen zitten ons in de weg. Wij hebben enorme problemen gecreëerd die we binnen ons denkraam niet kunnen oplossen. We zijn daarop niet geprogrammeerd. We kijken achteruit,

zijn niet wakker in het hier en nu, kijken niet echt wat er aan de hand is maar koppelen alles aan eerdere ervaringen. Als die negatief waren, 'kleur' je elke gebeurtenis op voorhand negatief."

Het is een dilemma dat veel wetenschappers bezighoudt: De natuur heeft ons brein tot een opmerkelijk instrument ontwikkeld. We weten hoe we atomen moeten splitsen, maar niet hoe we om moeten gaan met een brein dat bij de minste bedreiging op de automatische piloot gaat. Bij angst hebben we maar drie standen: vechten, vluchten of onderwerpen. "Natuurlijk, we zien onszelf als redelijke wezens, en dat zijn we ook, zolang we niet onder druk staan. Zodra dat wel het geval is, neemt ons overlevingsmechanisme het van het gezonde verstand over. Dat is niet zo gek als je tegenover een roofdier staat dat jou wil verslinden. Voor het oplossen van conflicten in onze samenleving is het desastreus. We hebben te gevaarlijke middelen in handen." Lea Dasberg zei eens: "Oorlog is geen teveel aan agressie maar gebrek aan creativiteit". Ons overlevingsmechanisme schakelt over op alarm en geeft het gezonde verstand geen tijd meer om na te denken.

Automatismes doorbreken

Hoe komen we uit deze fuik? Al in de Griekse Oudheid gingen mensen naar tempels om zichzelf te helen. Door een combinatie van een nieuwe omgeving, theater, muziek, kunst, ontspanning en werken met dromen werden oude patronen geherprogrammeerd in de hoop te genezen. Tegenwoordig is meditatie, qi qong of yoga een veelgebruikte manier om het brein wakker te maken. In *What the Bleep do we (K)now* zie je hoe neurale netwerken, de verbindingen van onze hersencellen, contact met elkaar maken. Zolang er door een cel prikkels gaan worden de verbindingen steviger. Zodra de prikkel stopt verschrompelt het contactdraadje en laat het tenslotte los. Genezen is bewust iets nieuws in de plaats van je oude pijn zetten. Zo breek je zieke patronen af en bouw je bewust aan een gezond neurale netwerk. Je gedrag verandert en daardoor de maatschappij.

Automatismen in ons gedrag worden in de eerste jaren van het leven aangelegd. Als dat ongezonde mechanismen zijn, zit je ermee opgezaald. Het is een script dat je de rest van je leven blijft afspelen, tenzij je met behulp van therapie of oefeningen het script herschrijft. Traumatische belevenissen kunnen een heel leven (en dat van anderen) kapot maken. We moeten daarom heel goed kijken hoe we met jonge kinderen omgaan, te beginnen ver vóór de geboorte. Daar kunnen we alle hulp bij gebruiken, van wetenschappers tot en met de maatschappelijke voorzieningen voor kinderen en ouders. Opvoeders zitten doorgaans zelf ook gevangen in hun oude programma's.

Neurofeedback-programma's bieden hulp

Hoe komen we hieruit? Martin Wuttke: "Tientallen wetenschappers werken aan neurofeedback-apparatuur waarmee je bewust je brein in balans kunt brengen. Met behulp hiervan zijn we in staat onszelf van verslavingen, ziektes en 'verkeerd'

gedrag af te helpen". Ons brein is veel meer in beweging dan wij tot voor kort dachten. Het is een levend organisme dat zich voortdurend herschikt, verbindingen legt en afbreekt. Elke impuls die binnenkomt wordt geregistreerd. Miljoenen neuronen leggen contact met elkaar en maken neurale paden waar informatie doorheen gaat. Hoe vaker zo'n neuraal pad gebruikt wordt, hoe steviger dit zal worden. Omgekeerd zal een ongebruikt pad verschrompelen en laten de neurale tentakels los. Als we hiermee om leren gaan, kunnen we ongezonde, schadelijke gewoontes door gezonde vervangen.

Verslavingen, 80% van de ziektes, *burn-out*, destructief gedrag, adhd en autisme zijn uitingen van achterhaalde oplossingen voor een opgelopen trauma. Eerder in je leven was ergens gebrek aan, bijvoorbeeld aandacht, liefde, voedingsstoffen. Door bepaald gedrag, iets eten of drinken, je terugtrekken of juist overdreven actief zijn, loste je dat op. Je neurale netwerk slaat dat op als een succesvolle actie en draait dit script af zonder tussenkomst van het gezonde verstand. Ziedaar het scenario waaraan we ons via bewustwording moeten ontworstelen.

Yogi's hebben jaren nodig om hun geest, hun emoties en fysieke reacties bewust te beïnvloeden. Nieuwe computerprogramma's voor *biofeedback* en zelfs *neurobiofeedback* maken het mogelijk dergelijke vaardigheden in enkele maanden te verwerven. *Neurofeedback*-training gaat als volgt in zijn werk: na een uitgebreide diagnose wordt een individueel behandeltraject ontwikkeld. Via het aanmaken van de juiste hersenfrequenties zet de cliënt een film naar keuze in beweging. De film stopt bij een minder gunstig frequentiepatroon. Je weet dus onmiddellijk of je goed zit. Deze trainingsmethode zal steeds meer beschikbaar komen. *Neurofeedback*-training wordt al op enkele plaatsen in Nederland aangeboden, waaronder het Neurotherapie Centrum in Hilversum³ dat al meer dan twee jaar volgens de methode van Martin Wuttke werkt. Ook worden er thans therapeuten opgeleid. Er is inmiddels een school in Nederland bereid een *remedial teacher* hiermee als proef te laten werken.

Neurofeedback zal binnen afzienbare tijd een haalbaar hulpmiddel zijn om ons als mensheid een stap verder te brengen. Martin Wuttke: "We kunnen niet wachten op de natuurlijke evolutie van de mens. Onze huidige kennis bedreigt ons bestaan en de gezondheid van onze planeet. Iedere mens heeft de taak de bewuste stap te zetten om zichzelf te helen, te verlichten en zijn brein te veranderen zodat we de ontzaglijke kracht en creativiteit die in ieder van ons aanwezig is kunnen inzetten."

³ Voor een *Neurofeedback*-therapie en -opleiding: Stichting Neurotherapie Centrum Hilversum; website: >info@neurotherapie.nl<

Werkzame wezensbestanddelen als dieptestructuur van de werkelijkheid

Ben Crul

Op pag. 46 (r. 6/7) van mijn bundel die getiteld is *Een niet-bovennatuurlijke, niet-almachtige, bovenmenselijk God* en die bedoeld is als inleiding bij David Griffins boek *Reenchantment without Supernaturalism* wordt opgemerkt dat, naar Whiteheads mening, onder (*beneath*) de natuurwetmatige, structurele orde van onze kosmos sprake is van een diepere, meer fundamentele, metafysische orde, die ik de dieptestructuur van de werkelijkheid heb genoemd. Deze hypothese van Whitehead is cruciaal voor het procesdenken. De onmisbare en vèrstrekkende betekenis daarvan is het onderwerp van deze uiteenzetting die, afgezien van het gebruik van enkele andere formuleringen, kan worden herkend in de inhoud van de hoofdstukken 7 en 8 van mijn in 2002 uitgegeven boekje *Kerkverlaters, ze geloven het wel* en in de relevante hoofdstukken van de bovengenoemde, als extra GAMMA-nummer uitgegeven Griffin-bundel.

Het beeld van de dieptestructuur

Volgens het procesdenken wordt de dieptestructuur van de werkelijkheid bepaald door de activiteiten van werkzame wezensbestanddelen, die door Whitehead 'aktuele entiteiten' (actual entities) zijn genoemd. Deze zienswijze komt voort uit het besef dat we te maken hebben met het verleden, het domein van de voldongen feiten en met de toekomst, het domein van eventueel feit wordende mogelijkheden. Ook beseffen we dat we ons, in het heden, in het 'nu', bevinden in een stroom van gebeurtenissen.

Als we in eerste instantie uitgaan van het menselijk handelen, kan worden geconstateerd dat we doorgaans iets laten gebeuren nadat we zowel de feitelijke situatie waarin we ons bevinden als de mogelijkheden om een 'nieuwe' situatie te scheppen hebben ervaren en nadat we tot een beslissing zijn gekomen om de door ons gekozen mogelijkheid tot een (voldongen) feit te maken. Zo'n beslissing kan leiden tot een fysieke gebeurtenis bijvoorbeeld: 'ik ga de deur uit voor een wandeling' of in een mentale gebeurtenis zoals: 'Ik neem de beslissing om morgen mijn excuses aan te gaan bieden'.

Op de vraag wie zo'n gebeurtenis tot stand heeft gebracht zijn we gewend om te zeggen dat wij iets hebben gedaan. Whitehead vond dit een te eenvoudig antwoord omdat het geen rekening houdt met het feit dat we ons bestaan ervaren als een reeks van ervaringsgebeurtenissen. Zoekend naar algemeen geldende denkbeelden over de manier waarop de werkelijkheid is opgebouwd, heeft hij ons handelen toegeschreven aan werkzame wezensbestanddelen die hun identiteit ontlenen *aan* en lenen *van* het 'wezen' waartoe zij behoren. Wezens zijn - in het geval van de mens - persoonlijk geordende gemeenschappen van werkzame bestanddelen. Ik heb in dit verband de vergelijking gemaakt met estafettelopers die een team

vormen. De een heeft de ander nodig. Zo ook wezensbestanddelen en wezens. (Wat betreft het menselijk ervaren en ervaringsgebeurtenissen heeft Hosinski in deel I van zijn boek *Stubborn Fact and Creative Advance*, vertaald onder de titel *Wat gebeurt er in Gods naam*, van die twee aspecten een heldere analyse gegeven).

Directe en indirecte betrokkenheid bij de aktualiteit

Volgens de theorie van de dieptestructuur zijn het de werkzame bestanddelen (aktuele entiteiten) die de bouwers en tevens de bouwstenen zijn van de werkelijkheid. Als bouwers bestaan zij slechts kortdurend (gedurende seconden of gedeelten daarvan) in een directe betrokkenheid (*immediacy*) bij de aktualiteit. Na afloop van de gebeurtenis waartoe zij hebben besloten, gaan zij over tot het domein van de feiten en zijn ze object voor de ervaringen van toekomstige aktuele entiteiten. Ze blijven zo als object indirect betrokken bij de aktualiteit en er is zo - door de relatie die er tussen alle aktuele entiteiten bestaat - sprake van een onderlinge band tussen verleden, heden en toekomst.

Het procesdenken een moeilijke filosofie?

De indruk bestaat dat het procesdenken, met name door de theorie over de metafysische orde van de genoemde dieptestructuur, een moeilijk te benaderen filosofie is. Als deze theorie echter wordt vergeleken met ingewikkelde theorieën (zoals bijvoorbeeld de snaartheorie) over het gedrag van puur materiële, elementaire deeltjes, blijkt dat de procesfilosofische hypothese van de werkzame, ervarende en beslissende wezensbestanddelen veel dichter bij de ervaringen van ons dagelijks leven staat en dat zij niet zo moeilijk te begrijpen is. Zij schetst het ons vertrouwde beeld van de opeenvolgende stappen van ons leven die we, naast het evolutionaire (macro)proces van de wereld, als de essentiële (micro)processen van ons bestaan kunnen beschouwen. Het zijn deze processen waaraan het procesdenken haar benaming ontleent.

Deze hypothese heeft weliswaar een speculatief karakter, maar dat geldt niet zelden ook voor theorieën over de materiële elementaire deeltjes.

Het gevoel van verantwoordelijkheid voor ons handelen

De voornaamste betekenis van Whiteheads theorie van de aktuele entiteiten is gelegen in haar uitzicht op een nieuw, verrassend godsbeeld. Ik zal daar straks nader op ingaan. Om de indruk te vermijden dat het Whitehead daarom was begonnen, wil ik echter vooraf een betekenis noemen, die niet direct met het al of niet geloven in het bestaan van een God te maken heeft.

Ik denk daarbij aan het feit dat het gevoel van verantwoordelijkheid voor ons handelen kan worden versterkt door het besef dat wij, zij het vaak onbewust, in feite voortdurend bezig zijn met het kiezen uit mogelijkheden en daarmee met het zelf nemen van een beslissing over wat wij (zullen) gaan doen.

Creativiteit, de ultieme innerlijke drijfveer van de werkzame bestanddelen en het universele karakter van die bestanddelen

Zoals gezegd is Whitehead ertoe gekomen om het element 'aktuele entiteiten' in te voeren omdat hij zocht naar algemeen geldende denkbeelden omtrent de manier waarop de werkelijkheid is en wordt opgebouwd. Ik zal dit toelichten.

De theorie van het al maar bezig zijn met mogelijkheden om 'nieuwe' feiten te verwerkelijken, roept de vraag op wat daartoe de drijfveer is. Whitehead meent dat we tot dat 'handelen' worden gedreven door een onweerstaanbare, innerlijke drang naar het 'nieuwe' (*novelty*). Voor die eigenschap gebruikte hij het woord 'creativiteit'. Hij gebruikt dit woord niet in positieve of negatieve zin, maar in neutrale zin, louter en alleen om het aspect van 'nieuwheid' aan te duiden. We zouden kunnen spreken van een onweerstaanbare drang tot handelen, een drang tot denken en doen. Zelfs als we 'achter de geraniums zitten' of als we zouden 'navelstaren' denken we ergens aan.

Vragen waar die eigenschap vandaan komt is volgens Whitehead zinloos. Ze is er 'gewoon'. Willem Drees zou in dit verband spreken van een 'restvraag' waarop geen antwoord mogelijk is. Anders gezegd: Creativiteit in de bedoelde zin is in het procesdenken een ultieme eigenschap van de werkelijkheid.

Deze stelling kan uiteraard slechts overeind blijven als zij geldt voor de werkelijkheid vanaf haar begin, dus niet alleen voor de periode vanaf het bestaan van de mens. Welnu, als we de bestaansgeschiedenis van de wereld in haar totaliteit beschouwen, kunnen we niet anders dan constateren dat die geschiedenis een aaneenschakeling is van 'nieuwheid'. Ontelbaar veel nieuwe mogelijkheden zijn in de loop van miljarden jaren tot feiten geworden. We spreken in dat verband van de evolutie, het macroproces dat gekenmerkt wordt door een toename van de 'intensiteit' van het ervaren. Al beginnend bij het rudimentaire bewustzijn van het niet levende anorganische deel van de werkelijkheid heeft die toename van de 'intensiteit' via bewustzijn, zelfbewustzijn en altruïstisch (met liefde op de ander gericht) bewustzijn geresulteerd in het ontstaan van de mens. Deze constatering ondersteunt het ultieme karakter van de eigenschap 'creativiteit'.

Whitehead - die, zoals eerder werd gezegd, zocht naar algemeen geldende denkbeelden - besefte dat een verwijzing naar de mens daartoe ongeschikt was, omdat de mens niet bij het begin maar pas later is verschenen. Daarbij verwijzend naar vele voorbeelden ontwikkelde hij de theorie van de 'aktuele entiteiten' en kwam hij tot het inzicht dat die theorie niet alleen van toepassing is op de mens, maar, zij het in minder evidente mate, vanaf het begin van de wereld ook geldt voor dieren, planten en andere submenselijke 'wezens'. Anders gezegd: 'aktuele entiteiten' zijn volgens Whitehead binnen de werkelijkheid van onmisbare en universele betekenis.

Het 'niveau' van de aktuele entiteiten en het uitzicht op een nieuw godsbeeld

De betekenis van de theorie van de werkzame bestanddelen kan in het bijzonder geïllustreerd worden met de volgende beschouwing over het uitzicht op een nieuw godsbeeld. (Hier begint wat ik, in het Nawoord bij mijn bovengenoemde boekje, het tweede deel van Whiteheads zoektocht heb genoemd).

Als we proberen Whiteheads theorie van de ervarende en beslissende wezensbestanddelen te zien als een verklaring voor het ontstaan van de wereld zoals wij die nu kennen, kunnen wij niet ontkomen aan de vraag hoe dat mogelijk is geweest. Zelfs indien, zoals Whitehead veronderstelde, aktuele entiteiten vanaf het begin van de wereld een rol hebben gespeeld, dan nog blijft de vraag of zij die rol wel (zelfstandig) hebben kunnen vervullen. Die vraag stelde Whitehead voor het dilemma om òf zijn theorie van de aktuele entiteiten te verwerpen, òf om een oplossing te vinden voor de problemen waarvoor die vraag hem stelde. Die problemen waren, in het kort gezegd (pag. 50 e.v. van mijn eerdergenoemde boekje): de confrontatie van de werkzame bestanddelen met een steeds groter aantal voldongen feiten, met ontelbaar veel mogelijkheden tot nieuwheid en met een gebrek aan inzicht in de waarde van die mogelijkheden voor het bereiken van een doel dat nog onbekend was.

Whitehead kwam tot de conclusie dat het niveau van de wezensbestanddelen te beperkt was voor het zonder hulp aangaan van deze confrontatie. Hij zag ook geen aanvaardbaar alternatief voor zijn theorie van de werkzame bestanddelen. Hij heeft daarom de oplossing gezocht daar waar het probleem zich voordeed, namelijk in de beperktheid van het niveau van de werkzame bestanddelen.

Met handhaving van het principe van zijn werkelijkheidsvisie van de aktuele entiteiten, heeft hij verondersteld dat die entiteiten zijn geholpen door een 'wezen' dat niet de beperkingen heeft van de mens (van de menselijke aktuele entiteiten), en dat ik daarom bovenmenselijk heb genoemd. Omdat er ondanks de essentiële verschillen toch ook veel overeenkomsten zijn met het traditionele godsbeeld, heeft hij dat bovenmenselijke wezen met de naam 'God' aangeduid.

Dit betekent dat de hypothese van de dieptestructuur van de werkelijkheid een tot dusver ongekende weg kan openen naar het uitzicht op een nieuw godsbeeld en daarmee naar een opleving van het geloof in het bestaan van God.

De twee ultieme aspecten van de werkelijkheid

Evenals bij de 'creativiteit' is het volgens Whitehead zinloos om te vragen waar God vandaan komt. Hij is naar zijn mening de ultieme 'bron' van al wat bestaat. Dit betekent dat er volgens het procesdenken in de werkelijkheid twee ultieme aspecten zijn. Het verschil tussen beide is, dat 'creativiteit' geen persoonlijke hoedanigheid heeft en God wel. Creativiteit is een onpersoonlijke, neutrale,

ongeordende maar (kennelijk) onmisbare eigenschap van de werkelijkheid. Alleen door Gods hulp kan die werkelijkheid tot harmonie en orde komen.

Het godsbeeld van de procesfilosofie

Aansluitend op de manier waarop hij ertoe gekomen is om te veronderstellen dat er een bovenmenselijk wezen bestaat, heeft Whitehead aan dat wezen alleen die eigenschappen toegekend, die nodig waren om het ontstaan van de wereld te verklaren. Dit houdt in dat hij spreekt over het beeld van een God die 'van alle tijden' (*eternal*) is; die alle feiten kent; een onbeperkt inzicht heeft in het domein van de mogelijkheden en die met een onbegrensd liefde streeft naar de verwerkelijking van zijn visioen van goedheid, waarheid en schoonheid.

Ook benadrukt hij dat dat godsbeeld uiteraard niet volledig is en dat het - mits daarbij geen controverses ontstaan met de essentiële kenmerken van de beschreven dieptestructuur - door religies kan worden aangevuld.

Als voorbeeld van niet acceptabele controverses kan genoemd worden het beeld van een bovennatuurlijke God, waarmee Griffin bedoelt: een God die tegen de natuurwetten in met de wereld naar eigen goeddunken kan handelen. Het is essentieel in het procesfilosofische beeld van een bovenmenselijk wezen dat de vrijheid van de wezensbestanddelen om zelf te beslissen wordt gerespecteerd. Plato heeft al opgemerkt dat God niet dwingend (*coercive*) is maar overredend (*persuasive*). Whitehead vond dit inzicht van Plato de grootste ontdekking in de geschiedenis van de religie.

Het godsbeeld van de procesfilosofie en de theorie van de actuele entiteiten

Opgemerkt is dat, volgens het procesdenken, 'wezens' worden opgevat als (in het geval van de mens) persoonlijk geordende gemeenschappen van actuele entiteiten. Omdat in het procesdenken God wel een bijzondere positie inneemt maar geen uitzonderingspositie, geldt deze opmerking ook voor het godsbeeld van de procesfilosofie. God kan daarin worden beschouwd als een persoonlijk geordende gemeenschap van goddelijke actuele entiteiten. Dit wil zeggen dat de theorie van de actuele entiteiten een bijzondere betekenis krijgt doordat zij ook op het godsbeeld kan worden toegepast.

Naar analogie van het verloop bij de ervaringsprocessen van de mens wordt verondersteld dat ook de goddelijke werkzame bestanddelen hun subjectieve bestaan beginnen met het ervaren van de voldongen feiten van de wereld en van de mogelijkheden die voor de wereldlijke actuele entiteiten voor hun denken en doen ter beschikking staan. Na Gods beslissing welk handelen onder de gegeven omstandigheden de voorkeur verdient, reikt hij aan het (sub)menselijk werkzame bestanddeel zijn initiële doelstelling (*initial aim*) aan als een advies. Zo'n advies kan in allerlei vormen tot ons komen. Het kan een rechtstreekse ingeving zijn, maar ook een impressie die tot ons komt via een goed dus ook eerlijk medemens of via de schoonheid in de natuur of in de muziek. God is met die impressies

werkzaam voor de verwerkelijking van zijn visioen van goedheid, waarheid en schoonheid. We staan daar zelden bij stil en zeggen: "We merken nooit iets van God". Is dat echter wel zo?

De betekenis van de theorie van de werkzame bestanddelen voor de religie

Dit onderwerp brengt mij bij wat ik in het *Nawoord* van mijn genoemde boekje (pag. 88) de derde stap heb genoemd om een praktische betekenis te geven aan de bovengenoemde theorie van de dieptestructuur van de werkelijkheid. Het gaat daarbij om religies in het algemeen.

Ervaringen van het gevoel dat God betrokken is bij de wereld horen tot de essentie van alle religies. Omdat Gods wezen zo ondoorgrondelijk is, zijn dat over het algemeen vage intuïties, waarbij we er ons geen voorstelling van kunnen maken hoe Gods betrokkenheid bij de wereld in z'n werk gaat. Ook al heeft de bovenstaande beschouwing over Gods inspiratie een speculatief karakter, toch illustreert zij dat de theorie van de werkzame wezensbestanddelen een bijdrage kan leveren tot een meer concreet inzicht in de manier waarop God de wereld beïnvloedt en door de wereld wordt beïnvloed.

Daar komt bij dat die theorie niet uitgaat van een bepaalde religie, maar dat zij een universeel karakter heeft. Dit kan van grote waarde zijn voor een verdieping van het religieuze, dus op God georiënteerde karakter van onze samenleving en het bereiken van eenheid in onze, vooral door religies zo verdeelde wereld.

Als voorbeeld wil ik hierbij herinneren aan de passage over het bestaan van twee ultieme aspecten in de werkelijkheid. In de Griffin-bundel (pag. 104/110) wordt uitvoerig ingegaan op het probleem dat voortkomt uit de tegenstrijdige claims van religies die zich slechts baseren op één van beide ultieme aspecten. Daarbij wordt opgemerkt dat, als we over de relatie tussen religies gaan denken op basis van het bestaan van twee ultieme aspecten, het conflict tussen beide zienswijzen zal ophouden te bestaan.

Christologische beschouwing en de dieptestructuur van de werkelijkheid

In de vorige passage heb ik de nadruk gelegd op het universele karakter van de theorie van de werkzame bestanddelen. Dit betekent dat deze theorie in principe voor alle religies kan worden uitgewerkt. Omdat ik van huis uit christen ben, wil ik in het bijzonder enige aandacht besteden aan de betekenis van die theorie voor het christendom.

Ik wil daarvoor verwijzen naar het boekje van Max Wildiers *Theologie op nieuwe wegen*. Uit zijn christologische beschouwing (pag 99 e.v.) citeer ik de volgende passage (onderaan pag.105): "De begrippen die wij hier hanteren, werden ontleend aan onze visie op de diepere structuur [de dieptestructuur] van elke actuele werkelijkheid." Hiermee geeft Max Wildiers aan dat de theorie van die diepte-

structuur ook een belangrijke betekenis heeft voor het christendom. In dit verband citeer ik uit zijn indrukwekkende tekst op de genoemde pagina's van zijn boekje de volgende passage: "Aan Jezus als mens werd de mogelijkheid aangeboden om zich totaal op de Vader te richten en deze mogelijkheid heeft hij op unieke en onovertreffbare wijze en in volledige vrijheid aangegrepen en in zijn leven verwezenlijkt. Daar ligt de grootheid en het unieke karakter van zijn optreden. Aan deze ervaring ontleent hij zijn gezag wanneer hij spreekt over de relatie tussen mens en God, want hij spreekt over 'wat hij gezien en gehoord heeft'(Joh.3.11; 14,10 enz.).

Het procesdenken als gemeenschappelijke religieuze basis

Met deze beschouwing heb ik willen benadrukken dat er in deze tijd wellicht meer dan ooit behoefte bestaat aan een gemeenschappelijke basis voor een betere onderlinge verstandhouding tussen de diverse (religieuze) stromingen.

Deze uiteenzetting houdt het voorstel in om - zonder direct uit te gaan van Bijbel of Koran - van gedachten te wisselen over een visie die door haar nieuwe, verrassende kijk op (onze relatie met) God een mogelijkheid kan bieden om zo'n betere verstandhouding op te bouwen.

Pro-GAMMAatjes

Op **woensdag 13 april 2005** organiseert de Stuurgroep Politiek Avondgebied in Eindhoven een inspiratie- en informatieavond met als thema: **Levensbeschouwing in de multiculturele samenleving - Religie: motor of splijtzwam?** De avond wordt ingeleid door **Abdulwahid van Bommel**. Deze bijeenkomst is de vierde avond in een serie van vijf. **Tijd:** 20:00-22:00 uur. **Plaats:** Hoogstraat 301a in Eindhoven. **Toegang:** gratis (maar uw bijdrage in de kosten wordt op prijs gesteld!) **Info:** Stuurgroep Politiek Avondgebied Hoogstraat 301 a, 5654 NB Eindhoven - tel. 040.2525609 e-mail: >gerard@hoogstraatgemeenschap.nl<

Vinkeveen, 16 december 2005

Beste Ben,

Hartelijk dank voor het mij toegezonden artikel, dat ik met veel belangstelling heb gelezen. Ik ben je dankbaar op deze wijze nog enigszins jullie gesprekken te kunnen volgen en de resultaten ervan te kunnen lezen⁴.

Fundamentele kritiek op de inhoud heb ik eigenlijk niet. Het is weer heel verhelderend ter bevordering van het inzicht in de Whitehead-doctrine voor een breder publiek, dat altijd wel moeite zal blijven houden (geldt dit toch ook niet een beetje voor onszelf?) met de filosofische grondslagen daarvan. Ook daarom kan er niet genoeg gesproken en gepubliceerd worden over dit onderwerp, en het is goed, dat *GAMMA* daarvoor toch wel een uitstekende publicatiemogelijkheid biedt.

Heel verrassend vond ik het laatste gedeelte van je beschouwing: de betekenis van de theorie van de 'werkzame bestanddelen' voor het christendom. Mijn ervaring is, dat beschouwingen over het Godsbestaan en het Godsbeeld bij heel velen vaak uitmonden in wat vage ideeën over 'iets', dat wel kan dienen om allerlei - vaak ingrijpende - onverklaarbare verschijnselen en ervaringen een min of meer interessant plaats(je) te geven (het 'ietsisme'), maar dat veler begrip zo ver te boven gaat dat men er verder voor de dagelijkse praktijk eigenlijk maar weinig mee kan doen, laat staan dat het enige richting aan het bestaan zou kunnen verlenen. Toch wijzen TV-programma's als *Wonderen bestaan* m.i. duidelijk op ervaringen van bovenmenselijke orde, die veel ruimer aandacht verdienen dan alleen maar ter verhoging van de kijkcijfers.

Juist daarom vind ik je verwijzing naar Max Wildiers zo belangrijk, en vraag ik me af in hoeverre zijn beschouwingen over de 'diepere structuur van de werkelijkheid', zoals deze een rol spelen in de procestheologie, niet een uitgebreide nadere studie wettigen., gericht op hun grote betekenis voor de dagelijkse praktijk van ons christelijk geloof. De nog steeds voortgaande secularisatie in tal van christelijke denominaties wijst op het loslaten door velen van vertrouwde waarden en opvattingen die de moderne mens blijkbaar niet meer aanspreken, maar hen dikwijls wel in een zodanig religieus vacuüm doen belanden, dat zij intensief op zoek gaan naar nieuwe wegen en nieuwe uitdrukingsvormen voor wat in hen leeft, met vaak teleurstellende ervaringen en gevolgen. Bekend zijn bijvoorbeeld de opvattingen van Kuitert, die in opeenvolgende boeken steeds minder van de eeuwenoude traditionele waarden

⁴ Prof. dr. ir. Cees Boelhouwer maakte deel uit van de gespreksgroep over Whitehead en de procesfilosofie, die ten huize van ir. Ben Crul regelmatig bijeenkomt. Om gezondheidsredenen moet hij wat gas terugnemen en volgt hij de gesprekken vanuit Vinkeveen via schriftelijke uitwisseling. (*red.*)

laat bestaan, maar desondanks toch vrede kan vinden in persoonlijke religieuze ervaringen, die hem blijven boeien.

Het is opvallend hoe ook in sterk orthodoxe kringen wordt gezocht naar vormen voor een nieuwe zingeving van de oude verhalen. Ik stuur je een kopie van een recent artikel in het (gereformeerde) *Centraal Weekblad* over de aantrekkingskracht op jonge mensen van de kerkdiensten van ds. Markus, een vertegenwoordiger van de toch zeer orthodoxe Gereformeerde Bond. In meer dan één opzicht sluit dit artikel aan bij veel van wat je zelf hebt gepubliceerd over het streven om vanuit het procesdenken te komen tot een nauwer samengaan van wetenschap en religie, van verstand en geloof. En dagblad *Trouw* van vanmorgen bevat een interessante bespreking van het proefschrift van kerkverlater en expriester Piet Winkelaar (*Anders dan wij denken, een gesecculariseerde benadering van het religieuze*, SWP-Book, Amsterdam; ISBN 9066656247), waarin deze wijst op de religieuze waarde van 'piekervaringen' in het mensenleven. Hij pleit voor meer interdisciplinair onderzoek naar een verklaring van het 'hoe en waarom' ervan, omdat ervaringen vanuit verschillende vakgebieden aantonen hoezeer het religieuze aspect van deze ervaringen emoties betreft die toegang kunnen verschaffen tot een ander en dieper bewustzijn: "Het openstaan voor diepere lagen van bewustzijn en andere vormen van weten dan het rationele en cognitieve kan het aanzien van de wereld veranderen; in die zin is het religieuze anders dan we denken". Zo zouden, volgens Winkelaar, uitvindingen en ontwikkelingen in wetenschap en kunst, die vaak aan het toeval worden toegeschreven, in wezen weleens vruchten kunnen zijn van religieuze ervaringen. Sluit dit niet rechtstreeks aan bij de gedachten van Wildiers?

Ik vraag me af hoe we, ook vanuit onze eigen kring (ik denk aan de proces-theologen, en - in ruimer verband - natuurlijk aan het Genootschap⁵) meer zouden kunnen bijdragen aan een zinvolle verdieping van het religieuze besef binnen onze samenleving. Hoe kan met name de rol van onze kerken daarin worden versterkt? Is het mogelijk om de traditionele waarden van het christendom in moderne, meer aansprekende bewoordingen te 'vertalen', zonder aan de diepe zin en betekenis ervan afbreuk te doen?

Op uiterst zinvolle wijze heeft het procesdenken inhoud kunnen geven aan nieuwe inzichten betreffende het Godsbegrip en het Godsbestaan. Ik ben het van harte met je eens, dat deze inzichten van grote waarde kunnen zijn bij het zoeken naar een gemeenschappelijke basis voor een betere verstandhouding tussen de diverse religieuze stromingen. Anderzijds moet echter worden vastgesteld dat er, vanuit het procesdenken tot dusver veel minder aandacht is besteed aan de meer specifiek christelijke waarden van ons geloof: de rol en de betekenis van Jezus, Gods Zoon, als onze Zaligmaker en Verlosser; de Bijbel, als klassieke bron van onze

⁵ Bedoeld is hier *Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie*, aan de vormgeving waarvan onze Stichting en het blad *GAMMA* haar bijdrage verleent. (red.)

Godskennis; de formulering van de belijdenisgeschriften, zoals deze nog altijd gelden als uitgangspunten voor het christelijk belijden. Om er maar enkele te noemen. Voor ons als christenen zouden toch juist deze onderwerpen in onze seculariserende samenleving allereerst de aandacht moeten opeisen.

M.i. zijn in dit licht met name de door jou, Ben, genoemde overwegingen van Wildiers ten volle een nadere studie waard, zonder dat deze het zoeken naar een gemeenschappelijke basis voor betere contacten met andere godsdiensten in de weg behoeft te staan. Integendeel, bezinning op het eigen gedachtegoed is m.i. essentieel voor een goede discussie met andersdenkenden, zeker als het gaat om het zoeken naar gezamenlijke grondgedachten en uitgangspunten.

Dit zijn zo enkele gedachten die bij mij bovenkwamen bij het lezen van jouw artikel. Beschouw ze maar als blijken van mijn grote belangstelling en waardering voor je duidelijke uiteenzetting. [...] Met hartelijke groeten, *Cees Boelhouwer*

Rijswijk, 13 januari 2005

Beste Kees,

[...] Voor je opmerkingen over de betekenis van de procesfilosofische theorie van de 'werkzame bestanddelen' (*actual entities*) voor het christendom heb ik alle begrip. Ik ben het met je eens dat we daarover meer zouden moeten praten, schrijven en discussiëren. Ik zou dat zelf ook wel willen, maar ik denk dat anderen, zoals misschien de door jou, via een kopie van het artikel van 10 december in het Centraal Weekblad, naar voren gebrachte predikant Arjan Markus, dat beter zouden kunnen dan ik, als ze tenminste voldoende in het procesdenken geïnteresseerd zijn.

Mijn prioriteit ligt vooralsnog echter niet bij het christendom zelf. Ik ben namelijk van mening dat een discussie over het toekomstperspectief van het christendom pas zinvol kan worden gevoerd als het procesdenken daarbij een goed doordacht uitgangspunt is. Daarover gaat het 'Nawoord' van mijn boekje *Kerkverlaters, ze geloven het wel* dat ik als een belangrijk sluitstuk daarvan beschouw. Naar aanleiding van je brief wil ik daar nogal uitgebreid op ingaan.

In dat Nawoord richt ik de aandacht op de gemeenschappelijke basis die door de procesfilosofie aan religies kan worden verschaft en stel ik de vraag hoe zo'n basis in de praktijk een nuttige rol zou kunnen spelen.

Ik pleitte voor een benadering in drie stappen. Stap één betreft het zich verdiepen in de dieptestructuur van de werkelijkheid zonder daarbij God te betrekken; stap twee gaat over de aannemelijkheid dat er in die dieptestructuur een God bestaat en

stap drie houdt zich bezig met de betekenis van religies in het algemeen en met de betekenis van het christendom in het bijzonder.

Stap één

Zoals gezegd heb ik mij in deze eerste stap opzettelijk strikt beperkt tot het denken over de dieptestructuur van de werkelijkheid. Mijn laatste artikelen gingen in dat verband met name over de betekenis van de 'werkzame wezensbestanddelen' (*actual entities*). Denkend over het probleem hoe de wereld zoals wij die nu kennen, heeft kunnen ontstaan, zouden we namelijk allereerst een inzicht moeten zien te krijgen in de vraag door wie en hoe die wereld is opgebouwd. Omdat de mens voor ons het meest toegankelijk is, begon Whitehead met zich daartoe te verdiepen in het wezen van de mens en in het menselijk gedrag. Hij kwam tot de conclusie dat het de 'actuele entiteiten' zijn die de wereld hebben opgebouwd. Hier begint voor de meesten van ons het moeilijke van de procesfilosofie.

Waar kwam die conclusie vandaan? En waarom deed Whitehead zo moeilijk? De reden daarvoor heb ik in mijn laatste twee artikelen toegelicht. Die reden was naar mijn mening vooral, dat de veronderstelling dat er een God bestaat, door het invoeren van het begrip van de 'actuele entiteiten' op originele wijze aannemelijk kon worden gemaakt. Daarmee is er echter nog onvoldoende duidelijkheid ontstaan over het begrip van de actuele entiteiten zelf. Ik wil trachten daarover nu duidelijker te zijn.

Over het woord 'entiteit' schrijft Wh. onderaan p.178 van SMW (*Science and the Modern World*): "*The notion of 'entity' is so general that it may be taken to mean anything that can be thought about. You cannot think of mere nothing; and the something which is an object of thought may be called an 'entity.'*" Prachtig; maar we komen daar niet veel verder mee. Het woord *actual* brengt ons wel verder. Op p.198 van SMW schrijft Wh. namelijk: "*Thus actualisation is a selection among possibilities*". Dat is namelijk wat de actuele entiteiten doen. Ze maken een selectie tussen openstaande mogelijkheden en nemen een beslissing op grond waarvan ze iets laten gebeuren. Ze voegen daarmee, al of niet in positieve zin, iets toe aan de opbouw van de wereld.

Waarom 'werkzame wezensbestanddelen'? Het *werkzame* is al toegelicht. Het bestaat in het ervaren van feiten en mogelijkheden, in het kiezen en in het laten gebeuren. Hoezo *wezensbestanddelen*? Ik denk daarbij aan de vraag die we nog al eens over iemand stellen: Wat is hij of zij voor een type? Hoe is hij of zij eigenlijk? Het antwoord kan zijn: behulpzaam, harteloos, vriendelijk, introvert, ongeduldig, opgewekt, somber ... ga zo maar door. Dat antwoord wordt beïnvloed door de gedragingen die we in de loop van de tijd van die persoon hebben ondervonden. De betekenis daarvan is, dat het losse gebeurtenissen zijn die aan een mens zijn of haar identiteit geven en omgekeerd is ook die identiteit bepalend voor de gedragingen in denken en doen van een mens. Hij of zij *leeft* door de

werkzaamheid van de bestanddelen van zijn of haar wezen. Daarom het woord 'wezensbestanddelen'.

Het, naast het begrip 'wezens', invoeren van het begrip 'wezensbestanddelen' is van belang om zinvol de vraag te kunnen stellen of die, vanaf het begin van de wereld 'werkzame wezensbestanddelen' (menselijke wezens waren er nog niet, dus die kwamen niet in aanmerking) in staat zijn geweest om de wereld zoals wij die nu kennen, op te bouwen; een wereld met de aspecten 'leven' en 'bewustzijn' en met als toppunt het ontstaan van *persoonlijke* wezens.

De argumentatie dat de beschreven structuur niet alleen geldt voor de mens, maar ook voor dieren en planten en, naar het zich laat aanzien, ook voor niet-levende anorganische materie, zal ik in deze brief niet herhalen. Ik wil nog wel herinneren aan het feit dat Whitehead een 'wezen' beschouwt als een 'gemeenschap' (*society*) van actuele entiteiten en dat hij verschillende soorten van gemeenschappen onderkent.

Waar het nu om gaat is, dat Whitehead tot de conclusie is gekomen dat de actuele entiteiten te beperkt waren dat ze uit zichzelf onze wereld konden opbouwen. Die bestanddelen en de 'wezens' waar ze bij hoorden, bestonden immers slechts gedurende korte tijd; ze kenden niet alle voldongen feiten; ze hadden onvoldoende inzicht in het domein van de mogelijkheden en waren onbekend met het doel van de evolutie. Ze hadden daarom een *coach* zonder die beperkingen nodig, iemand die meer is dan een gewoon mens, een bovenmenselijk Wezen, door Whitehead met de naam God aangeduid.

Belangrijk is dat deze zienswijze, omdat zij niet afhankelijk is van een religieuze bron, een gemeenschappelijke basis of universeel uitgangspunt kan vormen voor het denken over God en de wereld. Tot zover dit eerste gedeelte van mijn uiteenzetting over de dieptestructuur van de werkelijkheid.

Stap twee

Zoals gezegd heeft de hierboven beschreven gedachtegang Whitehead ertoe gebracht om te veronderstellen dat de actuele entiteiten zijn geïnspireerd door een bovenmenselijk Wezen, dat hij God heeft genoemd. De kenmerken die bij het procesdenken aan dit Wezen worden toegeschreven, hangen ten nauwste met de beschreven benadering samen. Dit betekent dat ze beperkt blijven tot de kenmerken die nodig waren voor de genoemde taak als *Coach*. Ik heb ze al eerder genoemd en onder meer in mijn Griffin-bundel beschreven. Ik zal ze niet allemaal herhalen. Een uitzondering wil ik echter maken voor het aspect van de *twee* ultieme elementen van de werkelijkheid: *God* als het persoonlijk ultieme en de *creativiteit* als het neutrale, onpersoonlijke ultieme. Omdat dit aspect, met name wat betreft de betekenis van de 'creativiteit' als tweede ultieme kenmerk naast

God, zo'n belangrijke rol speelt in ons denken over de wereld, wil ik hier op het begrip 'creativiteit' nader ingaan.

Het is voor ons een ervaring van alledag dat we voortdurend bezig zijn met te denken en te doen; anders gezegd: met het verwerkelijken van al of niet mentale gebeurtenissen. We beschouwen dat als iets zo vanzelfsprekends, dat we ons doorgaans niet afvragen hoe we daartoe komen. Blijkbaar is er een innerlijke drijfveer die ons voortdurend tot denken en doen aanzet. Het is een bijzondere verdienste van de procesfilosofie dat ze deze drijfveer onderkent als een, naast God bestaand, ultiem kenmerk van de werkelijkheid. De term 'creativiteit' is misschien misleidend, omdat we daarbij vaak denken aan iets positiefs. Whitehead heeft die benaming echter uitsluitend gebruikt voor de neutrale, onpersoonlijke drijfveer die gebeurtenissen laat plaatsvinden, die ook God niet kan verhinderen. Dit laatste aspect vermeld ik met nadruk omdat het van invloed is op het tot nu toe onopgeloste probleem van de *theodicee*.

Ik heb dat aspect ook ter sprake gebracht omdat de hierboven vermelde conclusie van Whitehead dat er een God moet bestaan, aangezien de actuele entiteiten te beperkt waren om uit zichzelf de wereld op te bouwen, nogal eens wordt bestreden met de verwijzing naar andere effecten ('energievelden' en zo), die voor die opbouw zouden hebben kunnen zorgen. Mijn repliek was (en is) dat die andere effecten te onpersoonlijk van aard zijn om uit zichzelf een evolutie te realiseren die tot het persoonlijke heeft geleid; die andere effecten kunnen naar mijn mening wel van invloed zijn op de 'creativiteit' als onpersoonlijke, neutrale, ultieme drijfveer, maar niet op God als het persoonlijk ultieme.

Volgens het procesdenken maakt God deel uit van de werkelijkheid en neemt hij daarin wel een bijzondere plaats in, maar geen uitzonderingspositie. Griffin spreekt daarom over God als een *persoonlijk geordende gemeenschap van goddelijke actuele entiteiten*. Het aspect van het 'persoonlijke' is al ter sprake gekomen bij de vermelding van het onderscheid tussen de twee ultieme elementen van de werkelijkheid. Goddelijke actuele entiteiten onderscheiden zich onder meer van menselijke- en submenselijke actuele entiteiten, aan wie ze in de vorm van *initial aims* inspiratie aanreik(t)en, doordat de *decisions* van die goddelijke actuele entiteiten over die aan te reiken inspiratie de *mentale* gebeurtenissen zijn waarmee hun subjectieve rol wordt afgesloten. Het is aan de menselijke- en submenselijke actuele entiteiten om erover te beslissen om Gods inspiratie al of niet op te volgen. Zoals Plato al heeft gezegd is God niet dwingend (*coercive*), maar overredend (*persuasive*).

Stap drie

Whitehead heeft benadrukt dat met de visie van het procesdenken geenszins alles over God is gezegd en dat met name religieuze ervaringen en openbaringen van betekenis kunnen zijn, mits zij niet strijdig zijn met cruciale elementen van het

procesdenken, zoals de afwijzing van het bovennatuurlijke, de handhaving van de menselijke vrijheid en het godsbeeld van een liefhebbend, geduldig, bovenmenselijk Wezen. Ook het cruciale punt van de *twee* ultieme elementen in de werkelijkheid speelt hierbij een voorname rol. Zoals beschreven is op p.105 e.v. van mijn Griffin-bundel heeft John Cobb in dit verband gewezen op het persoonlijke dan wel onpersoonlijke karakter van diverse religies.

Er zullen altijd verschillen en controverses tussen de religies blijven bestaan. Naar mijn mening zullen die (niet zelden gewelddadige) controverses echter afnemen, als de religies zich zouden oriënteren op het procesdenken. Ik wil me dan ook ten volle aansluiten bij je pleidooi om dieper in te gaan op de betekenis van de procesfilosofie voor de dagelijkse praktijk van ons christelijk geloof. Op termijn zie ik dit als een streven om - bij voorkeur via de drie genoemde stappen - een procesfilosofisch-georiënteerd christendom te doen ontstaan. Op langere termijn kan worden gestreefd naar het opkomen van procesfilosofisch-georiënteerde religies en wereldbeschouwingen in het algemeen. Zou een eventueel opkomende *New-Catholic Movement*, zoals ik die op p.10/11 van mijn boekje *Kerkverlaters...* ter sprake heb gebracht, tot een procesfilosofisch-georiënteerd christendom kunnen leiden?

Blijft dit streven een utopie? Of zouden er mensen gevonden kunnen worden die er zich efficiënt voor kunnen en willen inzetten? Anders gezegd: Kunnen we met een 'hernieuwde bezieling, Griffin zou zeggen met *Reenchantment*, naar de toekomst kijken?

Ik laat het hierbij en sluit de brief af met een vriendelijke groet,

Ben Crul

Pro-GAMMAatjes

Bres 'nieuwe stijl' - Met het dubbelnummer van febr./mrt 2005 ziet het tijdschrift Bres terug op een periode van - zoals de voorkaft meldt - 40 jaar in beweging, 40 jaar Vrij denken. M.i.v. de aanstaande editie wil het zich meer dan ooit profileren als HET TIJDSCHRIFT VOOR WETENSCHAP EN VERWONDERING. Onder aanvoering van hoofdredacteur Coen Simon richt de aandacht zich op maatschappelijke structuren, religie en levenswijzen; het maakt symbolen, tradities en rituelen begrijpelijk en geeft zicht op emoties en gedrag. Met gerenommeerde auteurs als Jan Bor, Bas Heijne, Vincent Icke en Marcus Werner werpt Bres 'nieuwe stijl' licht op de grenzen en mogelijkheden van onze kennis; van techniek tot technologie, van intuïtie tot institutie. Bovendien sluit Bres met het verschijnen van de aanstaande editie aan op DE MAAND VAN DE FILOSOFIE. Zie verder p. 62

INLEIDING OVER HET CHRISTELIJK LEVEN

Pierre Teilhard de Chardin

Inleiding over het christendom⁶

- I. Het wezen van het christendom: een personalistisch heelal
- II. De geloofwaardigheid van het christendom: christendom en evolutie
- III. De sterke en de zwakke punten van het christendom: een algemeen overzicht 1. de drieëenheid - 2. De goddelijkheid van de historische Christus - 3. De openbaring - 4. De wonderen - 5. De erfzonde en de verlossing - 6. de hel - 7. De eucharistie - 8. Het katholicisme en het christendom - 9. De christelijke heiligheid

Conclusie: het christendom en het pantheïsme

I. HET WEZEN VAN HET CHRISTENDOM: een personalistisch heelal

Vanuit een realistisch en biologisch standpunt zoals dat bij uitstek hoort bij de katholieke leer, vertoont het universum: 1. de moeizame en personaliserende eenwording in God van zielen die verschillen van God, maar in de stof van hun weefsel met Hem verbonden zijn. 2. door de belichaming in Christus (de vleesgeworden God) 3. en via de opbouw van de collectieve humaan-christelijke eenheid (de Kerk).

"Wanneer alles aan Hem onderworpen is, dan zal ook Christus zelf zich onderwerpen aan Degene, die het al aan Hem onderwierp, opdat God zij alles in allen". (1 Kor 15, 28)⁷

Daaruit volgt dat een driedelig geloof noodzakelijk en voldoende is om er de christelijke levenshouding op te baseren:

- 1) het geloof in de persoon (de personaliserende kracht) van God, het brandpunt van de wereld.
- 2) het geloof in de godheid van de historische Christus (die niet alleen profeet en volmaakt mens, maar voorwerp van liefde en aanbidding is).
- 3) het geloof in het *fylum*⁸ Kerk als realiteit, waarin en waaromheen de Christus in de wereld zijn totale persoon voortdurend verder ontwikkelt.

⁶ Éd. du Seuil - *Comment je crois*, tome X - p. 177 ev. Vertaling Henk Hogeboom van Buggenum. Teilhard gebruikt hier een titel die verschilt van die op de omslag (*noot van de redactie*).

⁷ De vertaling van de desbetreffende teksten is genomen uit de Willibrordvertaling (Katholieke Bijbelstichting, Boxtel, 1978).

⁸ *Fylum* - term uit de evolutiebiologie, waarmee een stamboom wordt aangeduid als drager van alle scheuten en takken, waartoe de soorten behoren. (*red./vertaler*)

Buiten de drie hier genoemde fundamentele geloofsartikelen is alles in wezen secundair en een kwestie van ontwikkeling of uitleg in de christelijke leer (historisch, theologisch of in ritueel opzicht).

Wij zullen dadelijk proberen te laten zien hoezeer dit drieledige geloof, dat zo dikwijls als achterhaald wordt beschouwd, in werkelijkheid overeenkomt met de zienswijzen en de verlangens die zo kenmerkend zijn voor onze moderne wereld. Maar alvorens over te gaan tot deze belangrijke kwestie, moet ik eerst drie andere punten onder de aandacht brengen, omdat zij direct volgen uit de fundamenteel christelijke visie en eveneens de hele structuur van de christelijke leer bepalen. Ik doel op de volgende punten:

1. *Het primaat van de naastenliefde.* Het christelijk universum, dat structureel bestaat in de eenwording van de samenstellende personen in een Supra-Persoon (de Persoon van God), de dominerende en uiteindelijke krachtbron van het totale systeem, kan niet anders zijn dan een aantrekking van persoon tot persoon, dat wil zeggen van liefde. De liefde van God voor de wereld en voor elk van de afzonderlijke elementen van de wereld, zoals ook de liefde van de elementen van de wereld over en weer voor elkaar en voor God, is dus niet slechts een bijkomend gevolg van het scheppingsproces, maar tegelijkertijd zowel de uitdrukking daarin van de werkende factor als van de fundamentele dynamiek.
2. *De organische natuur van de genade.* Onder de verbindende invloed van de goddelijke liefde brengen de spirituele elementen van de wereld (de 'zielen') zichzelf op een hogere trap van leven. Zij worden 'meer mens'. De vereniging met God is bijgevolg veel meer dan een eenvoudige juridische rechtvaardiging die samenhangt met een uiterlijke toename van Gods goedgunstigheid. Vanuit christelijk — katholiek en realistisch — standpunt bezien, is de genade een fysisch extraatje in de schepping. Wij kunnen erdoor naar een hogere trede op de ladder van de kosmische evolutie klimmen. Anders gezegd, zij is zuiver biologisch van aard. Dit speelt, zoals we later nog zullen zien, ook mee in de theorie van de eucharistie en heel algemeen van alle sacramenten.
3. *De onfeilbaarheid van de Kerk.* Het epitheton 'onfeilbaar' is dikwijls verkeerd begrepen, daar het een bepaalde groepering mensen pretendeert te begiften met een eigenschap die in geen enkele verhouding staat met het in wezen vaak moeizaam en stuntelig functioneren van onze verstandelijke vermogens. — Echter, zeggen dat de Kerk onfeilbaar is, betekent eenvoudig erkennen dat de christelijke groep als levend organisme in hoge mate het zintuig en de latente mogelijkheden in zich heeft die haar ertoe in staat stellen via talloze tastende en zoekende pogingen haar weg te vinden naar de volwassenheid en de voltooiing. Anders gezegd is dat gewoon in steeds andere woorden herbevestigen, dat de Kerk een uiterst levend *fylum* vertegenwoordigt. Dit vastgesteld hebbende kunnen we zeggen, dat het localiseren van het permanente

orgaan van deze fyletische onfeilbaarheid in de concilies — zoals de katholieken doen — of — om het christelijk bewustzijn nog verder samen te voegen — in de paus (als deze niet zijn eigen ideeën, maar het denken van de Kerk formuleert en uitspreekt), geheel en al in overeenstemming is met de grote wet van de 'cephalisatie',⁹ die de hele biologische evolutie bepaalt.

II. DE GELOOFWAARDIGHEID VAN HET CHRISTENDOM: christendom en evolutie

Aanvankelijk leken de eerste bekeringen tot het christendom te worden ingegeven door de wonderen waarmee de verkondiging van het evangelie gepaard ging. Wat men ook moge denken van de functie van het wonder in de christelijke verhoudingen (zie hierna), het valt niet te ontkennen dat ons denken vandaag de dag aarzelt om uitsluitend dààrvan de instemming met het geloof te laten afhangen. In onze ogen zal het criterium dat uiteindelijk doorslaggevend is voor de waarheid van een godsdienst, niets anders kunnen zijn dan het vermogen dat door deze godsdienst wordt getoond om een totale zin te geven aan het universum dat zich rondom ons bezig is te openbaren. De 'ware' godsdienst, als zij al bestaat, moet — zo denken wij — zich niet doen kennen door een of andere uitzonderlijke gebeurtenis, maar door het teken dat onder de invloed en in het licht daarvan de wereld als geheel voorziet van een maximum aan samenhang voor onze intelligentie en een maximum aan motivatie voor ons handelen.

Zo gezien is het van wezenlijk belang om in alle objectiviteit te onderzoeken hoe thans het traditionele geloof in Christus en het jonge, moderne geloof in de evolutie zich tot elkaar verhouden. Men mag aannemen, dat het universum zich aan onze generatie voor eens en altijd voordoet als een organisch geheel dat op weg is naar een steeds grotere vrijheid en persoonlijkheid. Door dit feit is de enige godsdienst die de mensheid wenst en voortaan kan accepteren een godsdienst die in staat is de kosmische vooruitgang te rechtvaardigen, te integreren en te bevorderen zoals deze zich aftekent in de gang omhoog van de mensheid. Heeft het christendom voldoende in zich om de godsdienst van de vooruitgang te zijn, zoals dat vandaag de dag door de wereld wordt verwacht? Ja of nee? Van het antwoord op deze vraag hangt zijn aantrekkingskracht en de overdracht ervan op onze zielen af.

En hoe staat het daarmee nu, op dit moment?

Het valt niet te ontkennen dat de Kerk aanvankelijk met ongerustheid heeft gezien hoe de inzichten onweerstaanbaar veranderden, en hoe zó sinds de 18^e eeuw (en zelfs sinds de Renaissance) voor ons de kosmos van de klassieke Oudheid met haar nauw omschreven grenzen, centrum en toestand van evenwicht werd vervan-

⁹ Cephalisatie = uitbreiding van hersenactiviteiten; toenemende complexiteit van hersenen en bewustzijn (*red./vertaler*)

gen door een grenzeloos universum, dat zich numeriek en tijdruimtelijk geheel en al bevindt in een proces van wording. Maar vanaf onze tijd zijn veel vooroordelen gesneuveld en de meest orthodoxen onder de christenen zijn op weg om drie dingen te ontdekken:

1. Ten eerste vallen het evolutionisme en het christendom in de grond van de zaak samen, als we het zien in het licht van de wereldvisie die zij er in wezen op nahouden. Aan de ene kant is het moderne evolutionisme niet langer qua strekking en per definitie materialistisch en deterministisch. Naar het oordeel van de meest gezaghebbende geleerden (Haldane, J. Huxley e.a.) vertakt zich het universum, zoals de feiten ons dat thans laten zien, in de richting van hogere vormen van bewustzijn en spiritualiteit, - precies zó als in de christelijke *Weltanschauung*. En aan de andere kant begint het christendom, daarvoor gevoelig geworden door de verworvenheden van het moderne denken, het feit te beseffen dat de drie goddelijke personen als zijn fundamentele mysterie in werkelijkheid slechts de drie gezichten zijn van eenzelfde proces (de *christogenese*), nu eens gezien vanuit het bewegende principe (de schepping), dan weer vanuit zijn verenigende mechanisme (de incarnatie) of vanuit zijn verheffende inspanning (de verlossing)¹⁰: hier-door belanden wij midden in de evolutie.

2. Ten tweede hebben het evolutionisme en het christendom, gezien vanuit hun beleving van het personalisme, allebei de behoefte om elkaar te steunen en te voltooien. Enerzijds zal — dit wordt nog onvoldoende onderkend — de universele Christus niet denkbaar zijn als het universum, dat er immers is om in Hem te worden verzameld, niet beschikte over een natuurlijk centrum van convergentie (dit krachtens 'n bepaalde evolutieve structuur). Een centrum, vanwaaruit het Woord — door vlees te worden — kon uitstralen over het universum als geheel en zijn invloed daarop kon doen gelden. Anderzijds, als zich niet een of andere universele Christus tastbaar en zichtbaar manifesteerde aan het einde van de evolutie, zoals die thans door het menselijk denken wordt blootgelegd, dan zou deze evolutie schimmig en onzeker blijven en zouden wij er geen zin in hebben ons ten volle in te zetten voor haar aspiraties en de hoge eisen die zij aan ons stelt. De evolutie redt Christus (door deze mogelijk te maken) — zo zou men kunnen zeggen — en terzelfder tijd redt Christus de evolutie (door deze concreet en wenselijk te maken).

3. Ten derde en tot slot vragen het evolutionisme en het christendom — beschouwd in hun elkaar aanvullende waarden — er als het ware slechts om elkaar te bevruchten en tot een synthese te komen. De passie voor de aarde waaraan wij bouwen en de passie voor de hemel die ons doel is... deze krachten, zoals die onze wereld vandaag de dag psychologisch in twee stromingen verdelen en

¹⁰ Zie hierna het essay *Note sur quelques Représentations historiques possibles du Péché originel*, 1922, in deze Band X van de *Œuvres (red.)*.

onbewust groeien, zijn de bron van talloze conflicten in het hart van ieder van ons. Wat zouden we daarentegen een opleving van energie zien, nadat Christus aan de einder van het universum in beweging de plaats zou hebben ingenomen die hem behaagt en toekomt (juist op grond van zijn meest theologische hoedanigheden) en daarmee de vereniging van de mystiek van de vooruitgang en de mystiek van de naastenliefde op het punt stond zich te realiseren.

Het christelijk geloof is waarlijk niet wars van de moderne op de toekomst gerichte aspiraties. Integendeel, het dient zich aan als de enige levenshouding, die een hartstochtelijk verlangen naar de verovering van de wereld totaal en volledig kan rechtvaardigen.

Alleen de christen bevindt zich in de wereld, *hic et nunc*¹¹, in de positie het geloof tot op de bodem te beleven, omdat het hem is gegeven niet alleen een vaag en kil *iets*, maar met een warm hart en concreet een *Iemand* aan de einder van de ruimtetijd te plaatsen en — wat psychologisch nog belangrijker is — zich met liefde te wijden aan de evolutie (die niet alleen persoonlijk maakt, maar zelf gepersonaliseerd is).

Het christendom is wat zijn structuur zelf betreft de godsdienst die exact is toegesneden op een aarde die zich bewust wordt van zijn verlangen naar organische eenheid en van de mogelijkheden zich te ontwikkelen.

Ziedaar tenslotte het grote bewijs van zijn waarheid, het geheim van zijn aantrekkingskracht en de waarborg voor zijn vitaliteit die slechts sterker zal worden naarmate de mensen zich meer bewust worden van hun menszijn.

III. DE STERKE EN DE ZWAKKE PUNTEN VAN HET CHRISTENDOM: een algemeen overzicht

Nadat wij het wezen van het christendom hebben verduidelijkt en zijn wezenlijke instemming hebben erkend met de moderne religieuze aspiraties, zal het niet overbodig zijn in dit licht een aantal bijzonder opmerkelijke of beslissende leerstellingen de revue te laten passeren: — sommige om ze geheel in het licht te laten verschijnen dat zij verdienen, — andere om bepaalde schaduwen weg te nemen, waardoor ze onze blik te donker of vertekend voorkomen; al deze tezamen om ze hun natuurlijke en functionele plaats te laten innemen binnen het raamwerk van een christelijke 'superevolutionisme'.

1. De drieëenheid

Voor de moderne mens heeft het begrip van één God in drie Personen iets ingewikkelds, bizars en overbodigs. ("Drie Personen in God? Wat moet je daar nu

¹¹ hier en nu (*red.*)

mee?..."). En deze indruk loopt gevaar te worden versterkt door de weinig verhelderende wijze waarop bepaalde gelovigen uit de behoefte hun vroomheid op een moderne leest te schoeien in hun devotie nu eens de drieënheid los zien van Christus, dan weer Christus los zien van zijn Vader en zijn Geest. — In werkelijkheid en welbeschouwd kan het trinitaire concept slechts ons idee van de goddelijke eenheid *versterken* door er de *structuur* (of liever gezegd het structurele karakter, het gestructureerde) aan toe te kennen die (dat) naar onze ervaring het kenmerk is van alle werkelijke en levende eenheid. Als God niet 'tri' was (d.w.z. als hij innerlijk geen standpunt bepaalde t.o.v. zichzelf), zouden wij ons niet kunnen voorstellen dat hij op zichzelf zou kunnen bestaan, onafhankelijk en en zonder reactie van iets ter wereld rondom zich; — en evenmin zouden wij als hij niet 'tri' was kunnen begrijpen, dat hij zou kunnen scheppen (dus: zich incarneren) zonder zich totaal onder te dompelen in de wereld die hij doet ontstaan. Zo gezien heeft de drieëne natuur van God als concept wel degelijk een speciale relatie met onze meest actuele religieuze behoeften. Maar zij openbaart zich aan ons als de wezenlijke gesteldheid van het in God levende vermogen om de persoonlijke (en ondanks de incarnatie, transcendente) spits te zijn van een universum op weg naar personalisatie.

2. De goddelijkheid van de historische Christus

Het idee van een totale Christus in wie zich de veelheid van elementaire bewustzijns ontwikkelt die de wereld vormen en die in haar hun hoogtepunt bereiken zonder te worden opgeslokt of vermengd, dit idee heeft voor ons moderne denken alleen maar aantrekkelijke kanten, zoals ik heb laten zien. Veel moeilijker vinden wij het om aan te nemen, dat deze kosmische Christus zich op een bepaald moment in de geschiedenis in de gestalte van een menselijke persoon aan tijd en ruimte heeft kunnen binden. — Om ten minste indirect onze afkeer te overwinnen, die voortkomt uit de wanverhouding die wij menen te bespeuren tussen de universele Christus en de mens Jezus, is het goed onszelf het volgende voor te houden:

1. In abstracte zin kunnen wij wellicht dromen van een universele Christus die er door zichzelf — en allens meer — in slaagt in het christelijk bewustzijn post te vatten. Een God zonder de steun en de vrucht van een mens, een God, die zich in de duistere diepten van het verleden steeds meer verliest en steeds moeilijker voor ons op 'waarheid te verifiëren' valt. Maar niets bewijst ons en *geeft ons het recht te zeggen*, dat een dergelijke voorstelling biologisch gezien overeenkomt met de structuur van de dingen. Incarneren in een wereld in evolutie betekent voor God *er geboren worden*. En hoe kun je er anders geboren worden dan vanuit een individu?...

2. Concreet en historisch gezien staat onomstotelijk vast, dat het levende en steeds meer post vattende idee van de universele Christus in het bewustzijn van de christen is opgekomen en aan kracht heeft gewonnen vanaf het moment dat men de mens Jezus ging herkennen en vereren als God. Christus zijn historiciteit

ontnemen (d.w.z. de historische Christus zijn goddelijkheid) zou vandaag op slag alle mystieke energie in het niets doen verdampen die gedurende tweeduizend jaar in het christelijk *fylum* is opgespaard. Christus geboren uit de Maagd Maria en de verzezen Christus: deze twee vormen één onafscheidelijk geheel.

Tegenover deze feitelijke situatie lijkt het gewettigd en 'geruststellend' voor de moderne gelovige het volgende te zeggen: "Met alle reserves ten aanzien van de vaak weinig kritische wijze waarop godvruchtige auteurs de psychologie achter de God-mens hebben getracht te beschrijven geloof ik in de godheid van het Kind van Bethlehem *omdat, binnen de grenzen en onder de gedaante* waarin deze historisch en biologisch is ingevouwen in de realiteit van de universele Christus mijn geloof en mijn aanbidding daarop zeer rechtstreeks is gericht."

Deze positie wekt vertrouwen en is redelijk. Immers, zij respecteert en accepteert enerzijds alle verwickelingen die voortvloeien uit hetgeen als zekerheid geldt en laat anderzijds alle ruimte en vrijheid aan de toekomstige vooruitgang van het humaan-christelijk denken.

3. De openbaring

Als we eenmaal het persoonlijk karakter van God hebben aangenomen, leveren de theoretische mogelijkheid en zelfs de waarschijnlijkheid van een openbaring, d.w.z. van een afstraling van God op ons bewustzijn, niet alleen geen probleem meer op, maar passen deze voortreffelijk in de structuur van de dingen. In het universum staan de relaties tussen elementen altijd in verhouding met de natuur van deze elementen: materiële zaken zijn verbonden met materiële, levende met levende, persoonlijke met reflecterende. Vanaf het moment dat de mens persoon is, moet God in Persoon tot op zekere hoogte zijn invloed doen gelden, en wel persoonlijk, — d.w.z. geestelijk en gevoelsmatig. Met andere woorden: Hij moet tot hem 'spreken'. Onder intelligente wezens zou een aanwezigheid zich niet woordeloos weten.

Gevoeliger ligt het: 1) bij het vaststellen van de historische realiteit van deze invloed en van dit 'sprekende woord', en 2) bij het verklaren van het psychologische mechanisme erachter.

Over deze twee punten zijn de theoretici van het christendom het verre van eens. Wat het minst zeker lijkt is, dat — zelfs in het geval van de Christus, die om tot ons te spreken wel mens *moest* worden — God zich niet aan ons openbaarde vanbuitenaf door binnendringing, maar vanbinnenuit¹² door aansporing, vervoering en

¹² Dat wil zeggen evolutief gedacht. Bij een juist leggen van verbanden zien we dit grondprincipe op alle gebieden terug: bij de schepping, de verlossing, de openbaring, de heiligmaking: *God handelt alleen evolutief*. Deze grondregel, zeg ik, lijkt mij noodzakelijk en voldoende om het christendom in zijn geheel te moderniseren en het 'een nieuw begin' te geven. (*red.*)

verrijking van de vigerende menselijke geest¹³, door de *klank*¹⁴ van zijn stem die overal herkend wordt in de volheid en in de samenhang die zij zowel aan ons individuele als aan ons collectieve bestaan verleent. En dit brengt ons ertoe om wat meer stil te staan bij hetgeen de leer van de Kerk zegt over het 'wonder'.

4. Wonderen

Ik heb het hierboven al gezegd. Terwijl in de oude apologetiek¹⁵ het wonder een dominante rol speelde, omdat men ervan uitging dat dit aan het woord van de apostelen en de profeten nu juist het goddelijke stempel van echtheid gaf, dreigt het in onze dagen iedere vorm van waarde voor het menselijk denken te verliezen. Dit heeft de volgende twee redenen:

1. Enerzijds lopen bepaalde wonderen die men eertijds zonder meer voor waar aannam thans het gevaar grote moeilijkheden op te roepen voorzover zij niet alleen - zoals Thomas van Aquino zei - *boven* maar ook *tegen* de wetten van de natuur zouden kunnen blijken te zijn.

2. Anderzijds vinden we bepaalde andere wonderen die vroeger duidelijk een goddelijke ingreep aan het licht leken te brengen (zoals bepaalde gezelingen), vandaag de dag niet zo overtuigend meer, omdat wij beginnen in te zien dat gedragingen van organen, ontstaan uit gewoonte en onder controle van het leven zelf, meer getuigen van gehoorzaamheid dan wij kunnen verwachten van de zielenroerselen.

Het *christelijk wonder* (d.w.z. de manifestatie in het christendom van een persoonlijke goddelijke inwerking) tendeert onder invloed van deze dubbele vaststelling ernaar om op geheel natuurlijke wijze in onze ogen te verschuiven van de zone van de "wonderen in het klein" naar de zone van het "levende, algemene succes", dat voortaan zichtbaar is vanuit het geloof in Jezus. Vandaag (en ongetwijfeld ook gisteren, alleen nu meer expliciet) is in de wereld — door het vermogen waarvan het christendom getuigt om zaken in evenwicht te houden, te sturen, te motiveren en de evolutie van de mens (de *antropogenese*) te voltooiën — de vinger van God zeker veel meer voelbaar en herkenbaar dan welke buitengewoon bijzondere gebeurtenis ook.

Wat evenwel blijft is, dat het christendom het christendom niet zal zijn, als wij niet — hoe vaag en algemeen ook — zouden kunnen denken, dat onder de invloed van God de bepaaldheden en de kosmische toevalligheden om ons heen worden

¹³ Dat wil zeggen gestuurd vanuit een arrangement (superarrangement) van elementen (ideeën en neigingen) die tevoren al bij bij de "geïnspireerde auteur" (1947) bestonden. (*red.*)

¹⁴ In het Frans staat hier het woord 'son' cursief gedrukt, om aan te geven dat het onderdeel is van het woord *person*, waarop het hele idee van de *personalisatie* van het heelal bij Teilhard gebaseerd is. *Persoon* is degene, die de ander (de gezamenlijkheid) in zichzelf laat doorklinken. (*red.* - *HvB*)

¹⁵ De officiële verantwoording of verdediging van de leer (van de Kerk) - (*red.*)

omgebogen, gericht worden op een doel en worden beziel; dit alles afhankelijk van de kracht van onze verbinding met God en van ons gebed. Maar wat onze innerlijke drijfveren in dezen ook mogen zijn (veel gericht wellicht dan alle geredeneer), men moet zonder meer erkennen dat de objectiviteit van zulke bijzondere of algemene inmenging van de Voorzienigheid in ons leven meer verband houdt met persoonlijke interpretatie dan met iets aantoonbaars.

Tenslotte komt het er altijd op neer, dat wij het handelen en de stem van God in de wereld zonder een bijzondere gevoeligheid van de ogen en van de oren van onze ziel (*genade*) niet zullen weten te herkennen — d.w.z. zonder een bepaald zintuig of superzintuig, waarvan het bestaan volgens onze waarneming — gesteld dat de vereniging met God inderdaad overeenkomt met een superieure graad van leven — volgens de wetten van de biologie zeer wel mogelijk is.

N.B. In een bepaald aantal gevallen (de maagdelijkheid van Maria, de lichamelijke opstanding van Christus, de hemelvaart enz.) heeft men de indruk dat de wonderen in het evangelie (zoals in het Genesisverhaal) op aanschouwelijke wijze vertellen wat even 'ongewoon' in deze zo ingrijpende gebeurtenissen is als de indaling van het Woord in het menselijk *fylum* of de overgang van Christus als menselijk individu naar zijn 'kosmische' positie als centrum van de evolutie. Hier niet eenvoudigweg wat symbolen. Nee, we zien hier de beeldende uitdrukking van hetgeen onuitsprekelijk is. En het is dan ook net zo zinloos om zulke beelden te onderwerpen aan een wetenschappelijke kritiek (omdat ze in geen enkel opzicht kunnen worden gefotografeerd) als dat het rampzalig zou zijn ze te verwerpen (omdat dit de christogenese van zijn transexperimentele essentie zou ontdoen).

5. *De erfzonde en de verlossing*

Het teken van de christen is het kruis, en de eerste betekenis van het kruis is de verzoening van een 'oervergrijp' ten gevolge waarvan de mensheid op slag in een staat van zonde verviel en onderhevig was aan lijden en dood.

Niets is op het eerste gezicht verwarrender voor een modern denkend mens dan deze weergave van de zondeval. Immers niet alleen een wetenschap als die van de paleontologie en de prehistorie blijken zich hiertegen te verzetten: noch voor de primitieve voorstelling van een aards paradijs noch voor een geheel volmaakt mensenpaar in de begintijd is in deze wetenschappen plaats. Evenzeer verwarrend voor hem is echter een optimisme dat alle reden heeft en ook gewend is de evolutie van de mens te zien verlopen volgens een ononderbroken traject. Niets verwarrender dus, en toch, gelukkig ook, niets waaruit duidelijker de vernieuwende en zo kenmerkende aanpassingskracht van het christelijk *fylum* zichtbaar wordt.

We kunnen ons inderdaad afvragen hoe de 'heilsverwachting' zich langs natuurlijke weg diep in de harten van het kerkvolk ontwikkelt nu het geloof in de

verlossing en het geloof in de evolutie eenvoudigweg naast elkaar voorkomen en een levendig debat met elkaar aangaan.

Eenzijds vertoont de zondeval — als men deze verplaatst naar de schaal van het universum zoals dit zich thans in het organische geheel van de ruimtetijd aan ons voordoet — meer en meer de neiging te worden verbonden (ten minste in zijn wortels) met wetten, volgens welke het 'vallen' altijd mogelijk en het leed altijd aanwezig is te midden van een wereld in evolutie. — Zonder de kant van de 'verzoening' uit het oog te verliezen helt de christelijke aandacht er anderzijds toe over in het verlossingswerk van Christus meer dan voorheen de blik te richten op de kant van de 'algehele vernieuwing en opbouw'.

Uit hoofde van deze twee zienswijzen denk ik me niet te vergissen als ik stel, dat er langzaam maar zeker een spirituele transformatie op gang komt aan het einde waarvan de lijdende Christus — zonder dat deze ophoudt te zijn "Hij, die de zonden van de wereld draagt", en zelfs zeker in die hoedanigheid — meer en meer voor de gelovigen zal worden: "Diegene, die het gewicht van de wereld in evolutie draagt en ondersteunt."

Ik ben ervan overtuigd dat Christus de Verlosser voor onze ogen, in onze harten aldoor in de figuur van een Christus-evoluteur bezig is zich te voltooien en duidelijker naar voren te treden. En tegelijkertijd is het het kruis, waarvan de betekenis wordt uitgebreid en voor onze blik meer dynamiek krijgt: het kruis is het symbool, niet alleen van de duisternis achter ons, maar ook en vooral van het vóór ons oplichtend universum in wording dat wij bezig zijn te veroveren; het kruis als symbool van de vooruitgang, de inspanning en de overwinning door alle misstappen en teleurstellingen heen; feitelijk het enige kruis, dat wij eerlijk, trots en vol overgave kunnen aanbieden ter verering van een wereld die zich bewust wordt van wat gisteren was en ons morgen wacht.

6. De hel

Het bestaan van een hel is evenals het mysterie van het kruis één van de meest verwarrende en aanvechtbare aspecten van het christelijk credo. En toch, teruggebracht tot zijn essentie, is niets meer in overeenstemming met de vooruitzichten van een universum in evolutie dan juist dit dogma. De hele evolutie (voorzover wij die kunnen overzien) brengt selectie en uitval met zich mee. Voor ons die dit weten, is het dan ook onmogelijk om ons in de totaliteit van het proces de éénwording van de wereld in God voor te stellen zonder een plaats in te ruimen (rechtens dan wel feitelijk) voor wat eventueel aan dit proces van zaligmaking zou blijken te ontsnappen. Kan het werk aan de verlossing van de mens, dat immers het wezen van de schepping uitmaakt, wel honderd procent rendement opleveren? Het christendom bevestigt noch ontkent dit in absolute zin. Maar het herinnert ons eraan, dat er ook verliezen kunnen optreden, — en dat in dit geval de 'afgekeurde' elementen voor altijd zijn uitgeschakeld, d.w.z. teruggeworpen zijn naar *hen, die*

lijnrecht tegenover God staan. Zo gezien is de aanname van een hel niets anders dan een negatieve manier om te bevestigen dat de mens uit fysiek-organische noodzaak zijn geluk en voltooiing slechts op het einde van zijn evolutie kan bereiken door zijn trouw aan de beweging die hem draagt. Het is alles of niets: het leven naar zijn toppunt geleid (d.w.z. naar een volledig bewustzijn van alles in alles) of de dood in zijn diepste diepte (d.w.z. een extreem ontwricht bewustzijn over zichzelf). Ziedaar de keuzemogelijkheid waarvoor het bestaan ons plaatst en dat vertaald wordt door het begrip 'hel'. Wie zou durven beweren dat deze toestand niet overeenstemt met hetgeen wij weten en met alles wat wij voorvoelen? En vooral: wie zou durven zeggen dat deze toestand de belangrijkheid van het leven en de waardigheid van de mens niet tot eer strekt?

Laten we — als we dit kunnen aanvaarden — niet trachten verder te gaan en ons niet laten meeslepen in bedriegelijke *voorstellingen van zaken* of door onze *verbeelding*. De hel — men zal het nooit genoeg herhalen — is ons onbekend en heeft geen andere betekenis dan voorzover hij in onze ogen de plaats inneemt tegenover de hemel en als de tegenpool van God. Daarmee zeggen we eigenlijk alleen, dat we de hel niet anders dan negatief kunnen definiëren en hij er ten opzichte van de hemel niet is. Met iedere poging om hem te 'verdingelijken' en hem in zichzelf te beschrijven als het totale isolement lopen we het gevaar dat we een absurde en verfoeilijke weg inslaan (we hebben dat maar al te vaak gezien).

Samenvattend is de hel een 'indirecte' werkelijkheid, die wij intens moeten ervaren, maar dit zonder dat wij hem goed zien of zelfs kunnen zien en in het oog houden, — zoals de bergbeklimmer zich voortdurend bewust is van een afgrond onder hem en weet dat zijn succes wezenlijk ervan afhangt dat hij deze de rug toekert.

Ik zou niet durven zeggen dat de standpunten die ik hier inneem ook algemeen door de theoretici van het christelijk geloof worden aanvaard. Maar in ieder geval zijn het deze die terrein winnen en ingang vinden in de geloofspraktijk van de mensen. En bijgevolg zijn zij het, die grote kans maken om de levende orthodoxie van morgen uit te drukken.

7. Eucharistie

Van het realistische standpunt uit waardoor het katholieke christendom overall wordt gekenmerkt zijn de sacramenten niet alleen maar een symbolisch ritueel. Zij werken biologisch op het vlak van het leven in persoonlijke vereniging met God, die zij tegenwoordig stellen. Nergens krijgt het idee van de organische werking van het sacrament meer glans dan in de eucharistie (de mis en de communie). Bij het lezen van de catechismussen zou men het idee kunnen krijgen dat alle sacramenten even belangrijk zijn en dat de eucharistie slechts een sacrament is als alle andere. In werkelijkheid neemt de eucharistie tussen de sacramenten een zeer aparte plaats in. Zij is de eerste van de sacramenten; of, nauwkeuriger gefor-

muleerd, zij is het enige sacrament, waarnaar alle andere sacramenten verwijzen. En dit voor de goede reden, dat zij rechtstreeks de spil is, waaromheen de incarnatie, d.w.z. de schepping, draait.

Wat gebeurt er namelijk altijd volgens christelijk-katholiek standpunt wanneer wij ter communie gaan? In de eerste plaats komen wij dan rechtstreeks en op dat bewuste moment persoonlijk psychologisch in contact met de verenigende kracht van het vleesgeworden Woord. Maar dat is nog niet alles. Dit bijzondere contact van — zeg — de zoveelste communie volgt niet met onderbrekingen op een bepaald aantal communies die er in de loop van ons leven aan zijn voorafgegaan, nee, het groeit organische mee met de spirituele ontwikkeling die we ook doormaken gedurende ons leven. Alle communies van ons leven zijn in feite slechts momenten of opeenvolgende episodes van één enkele communie, d.w.z. van één en hetzelfde proces van christificatie.

Welnu, dat is nog niet alles. Datgene wat voor mij als waarheid geldt, is ook waar voor welke andere christen dan ook, nu, in het verleden en in de toekomst. En wij weten door de rede en door het geloof, dat bovendien alle christenen in hun mens-zijn en in God één groot organisch geheel vormen in een gemeenschapsbinding, die dit leven overstijgt. Als dus al mijn communies voor mij niets anders dan één enkele grote gemeenschap vormen, dan geldt ook voor alle mensen van alle tijden wereldwijd, dat zij gezamenlijk slechts één enkele en nog hechtere gemeenschap vormen, die ditmaal samenvalt met de geschiedenis van de mensheid. Het komt erop neer dat de eucharistie in haar totale werking niets anders is dan de expressie en manifestatie van de verenigende goddelijke energie, die in het klein is meegegeven aan elk geestelijk atoom van het universum.

Samenvattend betekent het zich verbinden met God in de eucharistie onontkoombaar en *ipso facto*¹⁶ deelnemen aan een christogenese¹⁷, die zelf niets anders is dan de ziel van de universele kosmogeenese¹² (hierin ligt zoals wij hebben gezien het wezen van het christelijk geloof).

Voor de christen die de diepe samenhang heeft begrepen en die tegelijkertijd werd doordrongen van het besef van de organische eenheid van het universum, is ter communie gaan dus niet een zeldzame, plaatsgebonden en elitaire daad. Door het eten van de hostie beseft men als christen aan de kern van de evolutie zelf te raken. En door te raken aan de kern van de hostie, wordt men gewaar dat het noodzakelijk is te communiceren door acceptatie en realisatie van het leven in zijn totaliteit met alle schijn en grofheid, dus met het hele lichaam van de wereld in evolutie.

¹⁶ *ipso facto* (=lat.): uit de kracht van de daad zelf (red.)

¹⁷ *christogenese*: de wording van Christus - *kosmogeenese*: de wording van de kosmos

Het is het sacrament van ons leven, geleden en doorstaan in zijn individuele schakeringen maar ook in heel zijn kosmische volheid — de 'communie of vereniging par excellence'.....

8. *Katholicisme en christendom*

Een verwijt dat aan de katholieken door andere christenen dikwijls wordt gemaakt is dat zij Christus voor eigen gebruik monopoliseren, — alsof er buiten het katholicisme geen ware godsdienst zou zijn. Na wat wij hierboven hebben gezegd over het levende en evolutieve karakter van het christelijk geloof is het gemakkelijk te zien dat dit voorrecht waarop de Roomse Kerk aanspraak maakt — de enige authentieke vorm van het christendom te zijn — geen ongerechtvaardigde aanmatiging is, maar dat zij beantwoordt aan een onvermijdelijke organische behoefte.

We hebben er vanaf het begin in algemene termen aan herinnerd en door de analyse van een bepaald aantal leerstellingen, die vandaag de dag nog volop aan het proces van 'evolutie' onderhevig zijn, waren wij in staat de historische waarheid ervan in bijzonderheden na te gaan. In zijn diepste wezen is het christendom veel meer dan een statisch, voor altijd gegeven systeem van waarheden die moeten worden aangenomen en naar de letter moeten worden onderhouden. Hoezeer het ook moge zijn gebaseerd op een 'geopenbaarde' kern, in feite vertegenwoordigt het een spirituele levenshouding die meegaat met de voortdurende ontwikkeling: de ontwikkeling van een christelijk bewustzijn in het spoor en naar de eis van het groeiende bewustzijn van de mensheid. Biologisch gezien gedraagt het zich als een *fylum*. Bijgevolg kan het niet anders, dan dat het ook de biologische structuur van een *fylum* heeft, d.w.z. een coherent en progressief systeem van spirituele elementen vormt, die gemeenschappelijk met elkaar zijn verbonden.

Zo gesteld is het duidelijk dat alleen *hic et nunc* het katholicisme in het hart van het christendom dergelijke kenmerken bezit.

Ongetwijfeld hebben buiten het katholicisme tallozen van Christus kennis genomen en liefde voor hem opgevat en zijn dus ook met hem verenigd als de katholieken (en soms zelfs meer). Maar deze individuele personen hebben zich niet als groep aangesloten bij de 'gecephaliseerde' eenheid van het lichaam dat als één organisme reageert op de in Christus en de mensheid schuilende krachten. Zij genieten van het vocht van de stam zonder deel te nemen aan de bewerking en de frisse opwellingen van dit sap in het hart van de boom zelf. De ervaring kan het ons bewijzen: alleen in het christendom is het zo, dat juridisch en in de praktijk voortdurend nieuwe dogma's tot ontwikkeling komen, — en ook, dat meer in het algemeen nieuwe levenshoudingen worden gevormd die via een voortdurend nagestreefde synthese van de oude geloofsbelijdenis en recent in het menselijk bewustzijn opgekomen visies rondom ons de komst van het christelijk humanisme

voorbereiden. Wil het christendom — zoals het zelf denkt en verkondigt — werkelijk voorbestemd zijn de godsdienst van de toekomst te zijn, dan is het zonneklaar, dat dit niet anders dan langs de levende stam en georganiseerd vanuit zijn Roomse katholicisme mag hopen zich te kunnen meten met de grote moderne stromingen in de mensheid en deze in zich op te nemen. Katholiek zijn is de enige manier om ten volle en op-en-top christen te zijn.

9. De christelijke heiligheid

Alle grote godsdiensten willen de mens boven de materie verheffen, wat zoveel betekent als hem vergeestelijken, 'heiligen'. Maar de definitie van 'heilig' verschilt met de godsdienst zoals ook die van de begrippen 'geest' en 'materie'. Wat is de christelijke houding ten aanzien van dit essentiële punt?

In principe en in algemene zin kan men zeggen dat het al vanaf het begin het oorspronkelijk kenmerk van de christelijke ascese is geweest om ervoor te zorgen dat de integriteit van het menselijk lichaam, het samengaan van lichaam en ziel, werd gerespecteerd. Terwijl in de meeste godsdiensten van het oosten de materie, die als slecht werd beschouwd, in de loop van de heiliging stapsgewijs moest worden afgeworpen, — handhaaft het christendom de waarde en de rechten van het Vlees, dat het Woord heeft aangenomen en dat het uit de dood zal doen verrijzen. De christen redt de materie tegelijk met de geest, die erin is ondergedompeld. Zo moet de christen zijn lichaam ook niet proberen te vernietigen, maar het heiligen en sublimeren.

Maar waarin bestaat deze sublimatie eigenlijk precies?

Op dit punt lijkt de Kerk bezig, geheel overeenkomstig haar levende en progressieve natuur, haar visie te preciseren via een ascetische en mystieke evolutie die nauw verbonden is met de uitleg van haar dogmatische gedachtegoed.

Tot voor kort (d.w.z. zolang materie en geest in de wereld nog konden worden beschouwd als twee heterogene¹⁸ elementen, die op statische wijze aan elkaar waren gekoppeld) was de heilige bij de christenen degene, die er in dit dualistische complex het best in slaagde de orde te vestigen door de lichaamsenergieën dienstbaar te maken aan de aspiraties van de geest. Vandaar ook — ongeveer zoals in de oosterse godsdiensten — een uitgesproken gerichtheid vooral op de afsterving van het vlees¹⁹.

Thans echter — nu het universum eindelijk in zijn evolutieve structuur is waargenomen en materie en geest beginnen te lijken op twee polen die onderling met elkaar zijn verbonden in de eenheid van eenzelfde beweging (waarbij de geest

¹⁸ *heterogeen* = ongelijksoortige (*red.*)

¹⁹ *mortification* (Fr.) = afsterven, doding (van het vlees), versterving.

proefondervindelijk slechts in de wereld aan de oppervlakte van de materie zichtbaar kan worden hoe meer deze zich samenvoegt) — moet de vraag over de ascese anders worden gesteld. Voor de hedendaagse christen is het niet meer voldoende om de vrede en de stilte in zijn lichaam te laten regeren, zodat zijn ziel zich in alle vrijheid kan bezighouden met goddelijke aangelegenheden. Waar het bij het streven naar volmaaktheid in zijn ogen vooral op aankomt, is alles uit zijn lichaam te halen wat er aan *geestkracht* in schuilt; — en niet alleen uit dat lichaam, waardoor hij in het vlees in al zijn beperktheid zo nauw verbonden is met anderen, maar uit heel het immens grote 'kosmische' lichaam dat ons allen als weefsel van de *Weltstoff* in evolutie omhult.

Nu het ernaar uitziet, dat alles geheiligd zal worden omdat het vergeestlijkt kan worden, zal het evangeliewoord "Verlaat alles en volg mij" tenslotte alleen uitkomen als wij ons op 'alles' richten vanuit een hogere invalshoek, namelijk voorzover dit 'alles' (wij zien het thans) ons toestaat Christus in de universele omvang van zijn incarnatie te vatten en blijvend vast te houden. Niet meer dus vooral het versterven, — maar de vervolmaking van de menselijke inspanning dank zij het afsterven van het vlees.¹⁴

De heilige, de christelijke heilige, zoals we deze thans zien en verwachten, is niet de mens die erin zal slagen om aan het beste van de materie te ontsnappen of om deze volledig aan zich te onderwerpen. Nee, het is diegene, die zich voorbeeldig in dienst stelt van het ideaal van de evolutie,²⁰ en wel door de materie boven zichzelf te verheffen en te laten bijdragen aan de christelijke voltooiing en volheid van zijn gouden krachten van liefde en vrijheid.

CONCLUSIE: het christendom en het pantheïsme²¹

Uit het hele voorafgaande betoog wordt duidelijk dat het christendom bij uitstek een geloof in de voortgaande éénwording van de wereld in God is, en daarmee in diepste wezen universeel, organisch en 'monistisch'.

Natuurlijk heeft dit 'panchristelijke' monisme iets heel bijzonders. Omdat het universum vanuit het standpunt van de christen bezien niet op een andere wijze

²⁰ De mystieke weg die Teilhard de Chardin is gegaan — de '*via tertia*' zoals hij deze noemde en die tot allerlei verkeerde interpretaties heeft geleid - nodigt ertoe uit het verschil te onderstrepen dat de pater zijn hele leven maakt tussen het *volledig aan zich onderwerpen van de materie en het verheffen van de materie boven zichzelf*. In deze 'sublimatie' wordt een streep gehaald door de pretentie van de godsdienst, dat deze onfeilbaar de gekozen lijn had gevolgd toen zij haar geloften uitsprak om "Via de kuisheid, de armoede en de gehoorzaamheid de kracht te heiligen die ligt in de liefde, in het goud en in de onafhankelijkheid" (*Le Prêtre*, p. 44) [*red.*]

²¹ Om misverstanden te voorkomen heeft Teilhard het woord 'pantheïsme', dat wordt gebezigd door de natuurtheologie als die van Spinoza, in latere geschriften vervangen door 'panentheïsme': alles is in God. (*red.* - *HvB*)

definitief tot eenheid zal komen dan door personalisatie van de verbindingen erin, d.w.z. onder invloed van de *liefde*, om die reden zal de vereniging van de schepselen in God niet kunnen worden begrepen vanuit een fusie (waarbij God voortkomt uit de samensmelting van alle elementen ter wereld of deze in tegenstelling daarmee in zich opneemt), maar vanuit een 'differentiërende' synthese (waarbij de elementen van de wereld deste meer zichzelf worden naarmate zij meer in God convergeren). Immers, de liefde die erdoor gekenmerkt wordt dat zij iemand zelf sterker maakt, heeft als specifiek effect, dat zij de schepselen nader tot elkaar brengt. In het voltooide christelijke universum (in het 'pleroma', zoals Paulus zegt) blijft God per slot van rekening niet alleen; nee, hij is alles in allen (*en pâsi panta Theos*) — de eenheid in en door de verscheidenheid.

Welnu, voor een goed begrip, dit is geen beperking, geen verzwakking, maar in tegendeel een verbetering en versterking van de defintie van het begrip eenheid. In feite vertolkt alleen het 'pantheïsme' van de liefde of het christelijk 'pantheïsme' (waarbij iedereen door de vereniging met Christus, het ultieme goddelijke Centrum, gepersonaliseerd en gecentreerd boven zichzelf uitstijgt), — alleen een dergelijk pantheïsme vertolkt exact en bevredigt ten volle de religieuze aspiraties van de mens, wiens droom het uiteindelijk is in het bewustzijn van zichzelf op te gaan in de eenheid. Alleen dit 'pantheïsme' beantwoordt aan de ervaring, die ons overal toont dat *de eenheid differentieert*. Kortom alleen dit 'pantheïsme' verlengt op goede gronden de boog van de evolutie, waarin de centrering van het universum op zichzelf niet anders kan voortgaan dan via de georganiseerde complexiteit.

Het mystieke pantheïsme kan in het christendom van alle tijden, maar meer nog in dat van onze tijd, die zo geheel doordrongen is van het 'scheppend evolutionisme' zijn hoogste, diepste, levendigste en meest verrukkelijke expressie vinden. Dit in tegenstelling tot een wijdverbreid vooroordeel en vooropgezet, dat we uitgaan van het katholieke (dit is 'algemene') christendom in zijn zuiverste vorm.

En ziedaar waarom het christendom, ik herhaal het, alle kansen heeft om de ware en enige godsdienst van de toekomst te zijn.

Peking, 29 juni 1944
(gepubliceerd in 1969, *Editions du Seuil*)

Religie en globalisatie - Hervorming en herformulering van een religie voor een wereld in wording

*Michel Bauwens*²²

Drie uitdagingen voor een wereldomspannende religie in de 21ste eeuw: intercollegialiteit, integralisme en transhumanisme

introductie

In dit essay wil ik drie thema's behandelen, waarin een krachtig samengaan van ideeën en sociale praktijken oplicht en die zowel enerzijds een uitdaging betekenen voor traditionele en nieuwe godsdiensten als zelf een strijd voeren om zich in de zojuist begonnen eeuw te handhaven of te vestigen.

Het eerste onderwerp is de opkomst van het verschijnsel van medezeggenschap en de diepe invloed daarvan op de vele verschillende velden van menselijk gedrag, met inbegrip van religie en spiritualiteit. Kort gezegd, medezeggenschap is niet alleen de opkomende en fundamentele vorm van de technologische en productieve infrastructuur van onze eeuw van netwerken, maar evenzeer een nieuwe wijze van productie, een nieuwe vorm van sociale en politieke organisatie, en uiteindelijk een nieuwe vorm van subjectieve wereldbeleving, een psychologisch en cultureel fenomeen. Medezeggenschap houdt in dat de wereld niet langer wordt gezien en georganiseerd vanuit een strict hiërarchisch of gecentraliseerd systeem, maar als een 'netwerk van netwerken' van gelijkwaardige deelnemers, d.w.z. een herformulering en oude aspiratie van de mensheid, maar - naar wij hopen aan te tonen - daarom niet minder reëel. Wij zullen betogen, dat wederzijdse medezeggenschap opkomt als een nieuwe concurrerende formule voor beschaving, die het kan opnemen met de vigerende overheersing van het op nut gerichte kapitalisme en de onderliggende filosofie van de strijd van allen tegen allen. In het bijzonder zullen we het ontstaan van medezeggenschap bespreken als evenzeer een spiritueel verschijnsel.

Het tweede onderwerp dat we willen behandelen is het integralisme, een vorm van filosofie, die tot doel heeft de bevindingen van alle religies en filosofieën in één visie te integreren en geen enkele uit te sluiten. Wat het integralisme in wezen doet, is dat het de ontwikkeling van religie en spiritualiteit in een evolutionaire context plaatst en ervan uitgaat dat een gemeenschappelijke structurele kern in de verschillende spirituele wereldbeschouwingen kan worden gevonden.

En tot slot zullen we de uitdaging van het technologische transhumanisme behandelen, dat een zeer krachtig alternatief vormt voor de transcendenteele gerichte

²² Michel Bauwens (>michel@noosphere.cc<) hield deze lezing op de conferentie Religie en Globalisatie van 27 juli-2 aug. 2003 in Chiang Mai, Thailand, Payap University's Institute for the Study of Religion and Culture. De tekst is ingekort, maar staat volledig op onze website onder GAMMA 2005

religies en zich ongemerkt onder het oppervlak van de accellererende technologische zoektocht en het eventueel bereikte doel ervan manifesteert als een 'spelen voor God ' op deze planeet, zoals dat thans tot uiting komt op de gebieden van de biotechnologie, de nanotechnologie en de kunstmatige intelligentie.

Ons interpretatieschema

Ken Wilber, een schrijver die we in het tweede hoofdstuk zullen bespreken, heeft een bruikbaar heuristisch stuk gereedschap ontwikkeld, dat hij AQAL noemt (*all quadrants, all levels* = alle kwadranten, alle niveaus). Het komt er daarbij op neer, dat elk verschijnsel hoe dan ook kan worden beschreven vanuit de context van twee polariteiten: die tussen werking en verbondenheid, d.w.z. het bestaan altijd als individu en als deel van een systeem. Met andere woorden, ieder fenomeen wordt altijd in tijd en ruimte belichaamd, maar heeft ook altijd een innerlijk leven, d.w.z. ambities, beweegredenen, wensen en neigingen, die niet tijdruimtelijk kunnen worden gemeten, maar desalniettemin reëel zijn.

Dit levert ons een systeem op van vier kwadranten: 1. Het kwadrant van het individueel innerlijk, het gebied van het subjectieve leven en de individuele gevoelens; 2. Het kwadrant van het individueel 'buiten', het veld van het object op zichzelf en de gedragingen daarvan in tijd en ruimte; 3. Het collectief innerlijk, het intersubjectieve veld dat collectieve wereldbeschouwingen beslaat, waarbij inbegrepen de cultuur in het algemeen, de filosofie en de religieuze wereldbeschouwingen; en 4. het collectief 'buiten', het interobjectieve veld, dat de systemen beslaat: zaakgerichte stelsels zoals de politieke, sociale, economische en andere systemen.

In elk kwadrant kan men vervolgens de evolutionaire lijn van een ontwikkeling blootleggen, die systemen van een steeds grotere betrokkenheid en complexiteit omvat, en - wat natuurlijk interessant is - we kunnen de bevindingen tussen de quadranten onderling met elkaar in verband brengen. (Om te voorkomen, dat we in de val lopen een vooruitgangsideologie te volgen, moeten deze lijnen natuurlijk gebaseerd zijn op een wetenschappelijke consensus omtrent de gegevens uit het verleden, die niet zijn bedoeld om welke toekomstige ontwikkelingen te voorspellen). Laat ik niettemin duidelijk stellen, dat evolutie niet noodzakelijk ook vooruitgang inhoudt, maar een soort van proces is op weg naar meer complexiteit van organisatie en naar integratie.

Dit is het interpretatieschema dat we zullen gebruiken om de opkomst van het verschijnsel van medezeggenschap te verklaren, maar persoonlijk wijzigen we het schema van Ken Wilber altijd door technologie in het kwadrant van het individueel 'buiten' te plaatsen, dit omdat het erg praktisch is om technologie te zien als de externalisering van het menselijk lichaam, met verschillende niveaus van technologische ontwikkeling die verschillende externalisering vertegenwoordigen. Men hoeft dit schema niet per se te onthouden, maar het is de

heuristische methode, die ik heb gebruikt om het spoor te volgen van spirituele verschijnselen en het is dus 'actief' als epistemologische achtergrond.

DE EERSTE UITDAGING: WEDERZIJDSE MEDEZEGGENSCHAP

1.1 Wederzijdse medezeggenschap als recent opgekomen beschavingsformule

Ons standpunt is dat 'wederzijdse medezeggenschap' (WM) in de eerste plaats het primaire uitvloeisel is van de technologische en productieve infrastructuur van de huidige fase van cognitief kapitalisme, maar terzelfder tijd moet er ernstig aan worden getwijfeld of het onderhavige systeem WM thans ten volle kan benutten. Vandaar, dat het ook een richtingaanwijzer kan zijn voor een nieuwe fase in onze beschaving met aangepaste indelingen van collectieve organisatie, visies op cultuur en subjectieve werkelijkheden. Dat is tenminste ons standpunt. Wij gebruiken het begrip cognitief kapitalisme ter onderscheiding van de eerdere fases van het mercantiele kapitalisme, dat gebaseerd was op het gebruik van slavenarbeid en lijfeigenschap in een nog feodale samenhang, en de fase van industrieel kapitalisme, dat op het gebruik van vrije vormen van massa-arbeid stoelde, een vorm die - tenminste in het Westen - afneemt en plaats maakt voor een nieuwe logica die berust op immaterieel werk en 'immateriële productie'.

Zeker, in de huidige fase van onze politieke economie, waarin de productie van materiële goederen in toenemende mate is geautomatiseerd en afhankelijk van immateriële factoren en waarin immateriële productie zelf een factor van overheersende betekenis aan het worden is (in de twee vormen, waarmee deze naar buiten treedt, nl. als symbolische productie door kenniswerkers en als dienstbetoon door 'affectieve' werkers), is wederzijdse zeggenschap al het voornaamste beginsel van onze infrastructuur. In de eerste plaats is er natuurlijk het alom bekende internet, dat niet langer als een gecentraliseerd of piramidaal netwerk is opgezet zoals dat eerder het geval was met computerinfrastructuren (we denken aan *mainframes* en centrales voor klantenservice), maar als een voortdurend aan verandering onderhevige configuratie van een netwerk van netwerken.

Dit geldt niet alleen voor het netwerk als geheel, maar ook voor de opzet van een technologische organisatie binnen de onderneming, waar het concept van klantenservice verlaten is ten gunste van een 'vernetting' van de infrastructuur. De grootschalige invoer van het concept van netwerken per computer doemt al op aan de horizon; het is zelfs een radicalere implementatie van het concept 'wederzijdse medezeggenschap', daar waar iedere computer van het netwerk kan worden gebruikt voor elke toepassing waarvoor ze geschikt is.

En binnen ondernemingen verschijnt, terwijl het vernettingsproces ondanks de zeepbel van de *dotcom*technologie in rap tempo voortgaat, het volgende stadium door de implementatie van *hypertexts*, dat van het klassieke internet verschilt doordat niet alleen kerntoepassingen met elkaar in een net zijn verbonden, maar

eveneens randtoepassingen met werkers in het veld, die nu meer en meer toegang hebben tot apparaten, die niet langer pc's zijn, maar een breed scala van alle mogelijke soorten randapparatuur omvatten. In de telecomindustrie, die het vroegere onderzoeksterrein van de schrijver vormde, zijn in toenemende mate gecentraliseerde vormen van telefoonverkeer vervangen door netwerkmodellen, en natuurlijk is de bekende explosieve ontwikkeling van op WM gebaseerde draadloze transmissie (Wi-Fi) erg in trek bij bewegingen van burgers vanwege de onafhankelijkheid die ze biedt van het geprivatiseerde telecommunicatienet. Laat ik de lezers eraan herinneren dat men schat dat in de Westerse landen slechts ongeveer een kwart van de bevolking betrokken is bij de productie van goederen, en dat dit percentage met ongeveer een half procent per jaar afneemt. En dat het voornaamste stuk gereedschap waar kenniswerkers zich van bedienen netwerken-de computers zijn die in de grond van de zaak berusten op het principe van wederzijdse medezeggenschap.

(Om nog even het geheugen op te frissen, WM als technologie betekent dat alle deelnemende computers en netwerken als uitwisselbare delen van het totale netwerk worden beschouwd, dat niet langer een identificeerbaar centrum of een hiërarchische structuur heeft, alhoewel de mate waarin het WM is doorgevoerd van netwerk tot netwerk varieert; het betekent ook dat overal in de omgeving informatie ligt opgeslagen en beschikbaar is voor allen die aan het netwerk gelieerd zijn zonder dat er ook maar 'controlepoortjes' hoeven te worden gepasseerd.)

Erg belangrijk gezien het algemeen bewustzijn is natuurlijk dat WM de heersende vorm van muziekverspreiding is geworden (d.w.z. er wordt thans meer muziek op CD van internet geladen dan gekocht), en dat deze distributievormen van WM bezigt via pc's die in een wereldwijd georganiseerd samenwerkingsverband een uitwisselingssysteem vormen. En eveneens erg belangrijk is de toenemende snelheid waarmee de vrij toegankelijke Linux-systemen worden geïmplementeerd, hetgeen ons tot onze tweede manifestatie van WM leidt, niet alleen als een vorm van technologische infrastructuur, maar als een echt productiemodel.

Het is inderdaad zo, dat vandaag de dag duizenden programmeurs samenwerken aan de totstandkoming van computersystemen - voor het merendeel *software* maar nu ook vrij toegankelijke *hardware* - die in veel gevallen efficiënter werken dan de commercieel geproduceerde tegenhangers ervan.[...] Vrije *software*, die aanvankelijk door Richard Stallman werd ontwikkeld, wil zeggen dat alle broncode gemeenschappelijk bezit is en niet ten eigen bate kan worden gebruikt (dit wordt gewaarborgd in de *General Public License*, een nieuwe wettelijke bepaling). Aldus werken programmeurs wereldwijd samen aan een gemeenschappelijke basis van kennis die door al hun voorgangers is opgebouwd. Open Bron, in eerste aanleg voorgesteld en ontwikkeld door Eric Raymond, is een

liberalere versie van 'vrije software', die het commercieel gebruik niet verbiedt, maar garandeert dat de broncode open blijft voor collectief onderzoek.

Kennelijk is de laatste toegankelijker voor opname door de zakenwereld. Een van de meest succesrijke toepassingen van samenwerking vanuit het 'open bron'-principe is het Linux-besturingssysteem, dat niet alleen wereldwijd in overheidsinstanties opgang maakt vanwege zijn marginale kosten in vergelijking met softwarelicenties van particuliere verkopers, maar dat nu al snel ook zijn weg veroverd in zakelijke toepassingen, omdat consumentenprogramma's als *StarOffice* en *OpenOffice* garanderen dat het meer en meer ook wordt gebruikt als *interface* (d.w.z. verbinding tussen verschillende computersystemen) voor individuele gebruikers. De meerderheid van de deskundigen en gebruikers zijn het erover eens, dat de meeste open-brontoepassingen efficiënter zijn en minder storing vertonen dan de commerciële tegenhangers ervan. Al is deze langzaam gegaan, de vooruitgang is tot dusverre onverbiddelijk en gaat duidelijk steeds sneller. Zo verklaart bijvoorbeeld Michael Dell, de directeur van de grootste computerfirma, dat hij verwacht dat binnen twee à drie jaar een derde van alle computers die hij verkoopt het besturingssysteem van Linux in plaats van dat van Microsoft zal voeren.

Belangrijk is in dit verband echter te begrijpen dat vrij toegankelijk maken van software niet alleen een vorm is van technologie, maar een echte 'derde wijze van productie', d.w.z. een manier om dingen te produceren - tegenwoordig meestal software - maar met een enorm vermogen voor veralgemeende industriële toepassingen. Sterker nog, tegenwoordig zijn zelfs in de industriële productie de marketing en productiefases afhankelijk van de allesbeslissende fase van *design*, die volledig plaatsvindt met gebruikmaking van in een netwerk met elkaar verbonden computers en waarbij de methode van wederzijdse medezeggenschap zonder al te grote problemen kon worden geïntroduceerd. Zo is bijvoorbeeld in de auto-industrie de productie bijna geheel uitbesteed onder gebruikmaking van gestandaardiseerde onderdelen en zijn de zogenaamde autofabrieken in werkelijkheid firma's voor design, merk en marketing. [...]

Tot nu toe heeft de industriële wereld twee wijzen van productie gekend, het vrije ondernemerschap aan de ene kant, en de gecentraliseerde en autoritaire planproductie opgezet door de thans failliete Oostblokstaten. Hier echter hebben we een samenwerkingsmodel, dat niet autoritair is en ook niet is gebaseerd op het maken van winst, en dat is een hoogst opmerkelijke ontwikkeling. [...] Niettemin wordt [...] door marktfundamentalisten ...gesteld, [...] dat het in de natuur van de mens ligt om zich door hebzucht te laten leiden. Dit argument echter wordt beduidend afgezwakt door het bestaan van een alternatief, dat functioneert op basis van de niet-hiërarchische samenwerking wereldwijd van duizenden mensen met gelijke zeggenschap, die een betere productiekwaliteit leveren.

Het is veelbetekenend te zien hoe het tegenwoordige systeem reageert op die uitdaging: in hoofdzaak door de nieuwe wijze van distributie van software en muziek te criminaliseren. Daarmee lijkt de reactie erg op die van de feodale gilden toen deze kwamen te staan voor de opkomende kapitalistische productiewijze, die hen dreigde buiten te sluiten. Als een systeem echter tracht vernieuwingen en werkwijzen die productiever zijn dan de eigen te dwarsbomen dan is dat een definief signaal voor een verlies aan legitimiteit. [...]

Het WM is niet slechts een voorbijgaand technologisch fenomeen is, maar een soort sleutelformule die in toenemende mate kan worden aangetroffen op diverse gebieden van het culturele leven van de mens, in de objectieve organisatievormen en in individuele en collectieve uitingen. Evenals we in het verleden zien hoe voorbije beschavingen zijn gebaseerd op een dominante vorm van menselijke relaties (op autoritair gezag in de prekapitalistische, op warenfetisjisme en utilitarisme in het kapitalisme), evenzo kunnen wij ons een toekomst voorstellen, denk ik, met een beschavingsvorm waarin wederzijdse zeggenschap centraal staat als de meest basale vorm voor de menselijke verhoudingen en de productie.

1.2 Spirituele implicatie en uitdrakkingsvormen van WM

Men kan religie op twee verschillende manieren in beschouwing nemen. Kern van de religieuze tradities vormen de numineuze ervaringen of openbaringen van de stichters ervan, die kunnen worden beschouwd als mensen die een ontmoeting met een Absolute buiten tijd en ruimte hebben gehad, dus buiten de geschiedenis, buiten de objectieve wereld van sociale en culturele vormen, buiten de subjectieve ervaringen van het Ego en eeuwig gelijk aan zichzelf.²³ Toch komt men er niet onder uit, dat deze ervaringen om te worden overgebracht op anderen, vertaald moesten worden naar het culturele medium van de taal, die een ander basisaspect vormt van religie, de concrete belichaming ervan in de concrete tijd en ruimte. Sterker nog, als een religie is geïnstitutionaliseerd in een organisatievorm en deel wordt van de sociale structuur, zal ze het kleed van de tijd en de ruimte overnemen waarin ze is ontstaan en langzamerhand zichzelf aanpassen aan veranderende culturele en maatschappelijke condities. Vandaar dat religie in een objectieve wereld geen statisch gegeven is, maar valt onder hetzelfde type evolutie als de andere gebieden waarop de mens werkzaam is.

Hiermee rekening houdend kan worden gesteld, dat de meeste traditionele godsdiensten die we kennen werden gesmeed in tijden die gedomineerd werden door een of andere vorm van wat we in het algemeen feodalisme (of wat ongeveer op het zelfde neerkomt: sociale vormen van de premoderne tijd) noemen. En zelfs al zijn deze wereldgodsdiensten door verscheidene honderden jaren van kapitalisme heen gegaan, toch hebben zij belangrijke trekken van dat tijdperk behouden.

²³ In feite zal deze opvatting in het volgende hoofdstukje over integralisme worden bekritiseerd, maar het is een bruikbaar onderscheiding in deze context.

De 'wij versus hen'-theologieën zijn een vorm van stamcultuur, tribalisme dus, en geen universalisme, met verhoudingen die berusten op autoriteit en gehoorzaamheid in plaats van op democratische participatie, met een patriarchale houding tegenover vrouwen en hun plaats in de structuur van religies in plaats van gelijke benadering van man en vrouw. We zouden kunnen doorgaan met zo'n opsomming van kenmerken die laten zien dat de traditionele godsdiensten in vele opzichten premodern zijn.

Dit schept duidelijk een spanningsveld zowel met het moderne democratisch-kapitalistische als met het postmoderne informatienetwerk, dat niet representatief is voor welke opvatting ook. [...]

Voor iemand van onze tijd lijkt het noodzaak dat de tradities zichzelf aanpassen aan basisbehoeften als mensenrechten, en ik zou willen pleiten voor een geschikte 'wetenschappelijke' aanpak voor het bijbrengen van spirituele kennis. Dit is waar wederzijdse medezeggenschap als de meest recente cultuurdrager met zijn eigen eisenpakket eveneens in beeld komt. [...]

Hoe langer hoe meer zijn we getuige van een enorme culturele verandering, tenminste in de Westerse landen, de geboorte van een soort derde cultuur, die zowel verschilt van die waarin premoderne traditionele religies geloven als van de modernistische verwerping van alles wat maar spiritueel en religieus is. Deze 'postmoderne' of 'transmoderne' cultureel creatieve mensen vormen (volgens het onderzoek van de socioloog Paul Ray ongeveer een derde van de bevolking in het Westen) de enige sectie die in aantal groeit terwijl het aantal premoderneren terugloopt en het aantal modernen stabiel blijft. Zij staan open voor de zoektocht naar het spirituele en zijn op zoek naar concrete ervaringen en psychotechnologieën om hun geloof in een betere mensheid te bevestigen, maar zij willen een spiritualiteit die hun moderne waarden weerspiegelt, postmoderne epistemologische complexiteit en noodzakelijkerwijs democratie en mensenrechten met inbegrip van gelijke behandeling voor man en vrouw. Met de verwijzing naar het postmodernisme bedoel ik in wezen de toenemende overtuiging dat de waarheid niet kan worden gevonden op één plek, bij één traditie, maar dat zij iets is waaraan in de confrontatie van verschillende gezichtspunten in gezamenlijkheid vorm gegeven wordt, en dat dit slechts vanuit de persoonlijke ervaring en rijping kan komen, niet vanuit geloof of overdracht van de ene generatie op de andere.

Vaak lijkt men haar niet te vinden in de traditionele godsdiensten, en vele van hen hebben de traditie waarin zij zijn geboren en getogen al de rug toegekeerd. Tenminste, als zij deze al hebben leren kennen, want zeker van Europa kan worden gezegd, dat grote groepen mensen opgegroeid zijn in atheïstische en humanistische gezinnen en soms zelfs in een openlijk anti-religieus milieu zonder enige vorm van traditie. Vaak zien we hoe zij er op typisch postmoderne wijze een soort persoonlijke godsdienst op na houden waarin een aantal verschillende elementen

gemengd is. Natuurlijk is er eveneens heel wat aan te merken op dat milieu en op die sociale omgeving aangezien daar de verschillende moderne religieuze verschijnselen en de markt voor *New Age* hun oorsprong vinden. Maar het is in deze context dat de behoefte ontstond naar de mogelijkheid om via computer-verbindingen in aanraking te komen met spiritualiteit, en dit is nu concrete werkelijkheid geworden.

Een eerste uiting van dit gevoel en een nieuw verstaan van religie als cultureel bepaald kwam van John Heron, die het boek *Sacred Science* schreef en als eerste een vorm van collectieve research op touw zette, dat hij coöperatieve samenwerking noemde. In dit systeem, dat op de ervaring berustte, worden spirituele waarheden niet zo maar erkend, maar worden de verschillende spirituele vragen bestudeerd onder gebruikmaking van de grote verscheidenheid aan psychotechnologieën van verschillende tradities. [...] Een tweede mijlpaal is het werk geweest van Jotge Ferrer, die *The Participative Turn in Transpersonal Psychology* schreef. Beide schrijvers bekritiseerden ook het integrerende werk van Ken Wilber, dat wordt beschouwd als de meest uitgesproken integratie en verdediging thans van het idee van een gemeenschappelijke waarheid en structuur in de verschillende religies. Ferrer zegt dat - anders dan het traditionele idee van de transcendente eenheid van religies die de metafoor gebruikt van diverse paden welke alle naar dezelfde top van de berg leiden - men de metafoor moet hanteren van de vele kusten aan de Oceaan van het goddelijke. Een subtiel, maar fundamenteel verschil! Voor Jorge Ferrer zijn we in feite de medescheppers van het universum en van onze spirituele ervaringen; daarom is er geen bergtop, maar een uitgestrekte oceaan van mogelijke ervaringen, waarvan sommige nog als de toekomst moeten worden beschreven die nog niet is ingeluid en nog niet heeft plaatsgevonden.

Met een dergelijk concept verlaten we geheel en al de idee van een Absolute Waarheid, maar we betreden een tijdperk van het collectief scheppen van spirituele werkelijkheden via persoonlijke beleving en intersubjectieve dialoog. Een dialoog van gelijkwaardige partners en [...] - de logica volgend van het eerste deel van mijn essay - de expressie in de spirituele wereld van de nieuwe cultuurvorm van het computertijdperk. Los van deze theoretische ontwikkelingen is er een tegelijkertijd optredende groei in dit soort spirituele groepen. Natuurlijk, de vorm van deze gelijkwaardige computercommunicatie is niet het privilege van de sociaal progressieven, maar kan ook door andere krachten worden benut. Vandaar dat computerverbindingen op deze schaal van organisatie ook zijn gebruikt door bewegingen als *Al Qaeda* (die ook een feodale structuur van gehoorzaamheid en een goedgeorganiseerd samenwerkingsverband vertonen).

Samenvattend: de computer met zijn democratiserende werking is nu al een concrete vorm voor het doen ontstaan van een sociaal gebeuren en subjectieve gevoelens, resp. kennisoverdracht, waaraan ook in de wereld van spiritualiteit en

religie uiting wordt gegeven. Maar ze is ook een nieuwe eis voor bestaande religieuze bewegingen. [...] Bewegingen die niet daarbij willen aansluiten zullen onder hun leden slechts hen gaan tellen die behoren tot de premoderne 'conventionelen', bewegingen die zich aansluiten zullen in staat zijn cultureel creatieve mensen en dergelijke aan te trekken. Maar waarschijnlijker is het voortdurend ontstaan van spirituele groepen die werken met het democratiserende computernetwerk en die tot geen enkele traditionele geloofsgemeenschap behoren.

II. UITDAGING TWEE: INTEGRALISME

II.1 Conservatieve interpretaties van filosofie over de oneindigheid

De schrijver van dit essay heeft niet voldoende theologische achtergrond om exact te kunnen bepalen wanneer de idee van de transcendente eenheid van religies opkwam, maar het lijkt een echt modern concept te zijn. Voordien overheersten uitsluitende overtuigingen dat de eigen religieuze groep een geprivileeerde toegang had tot een objectieve Absolute Waarheid. Daardoor komt het ook dat de geschiedenis van de godsdiensten niet alleen maar een prachtig verhaal is over de beschavende aspecten van religie, maar ook over de gedwongen bekering, fysieke eliminatie van ongelovigen, burgeroorlogen met vergeleken bij de eigen traditie ketterse groeperingen, enz.

Tegenover deze verdeeldheid zaaïende realiteit kan men ofwel de wens uiten het pad van de dialoog te volgen, d.w.z. de verschillen erkennen maar trachten erbovenuit te stijgen, of men kan proberen gezamenlijke elementen van waarheid te vinden en een pleitbezorger te worden voor de eenheid van godsdiensten. Vandaag de dag is religie vaak een van de belangrijkste verdelende krachten die leiden tot conflicten tussen burgers, met het concrete gevaar van een wereldoorlog tussen culturen die berusten op verschillende geloven, zoals beschreven wordt door Samuel Huntington.

Een van de eerste wat ruimer ingestelde uitingen van objectieve eenheid begon met het Duitse idealisme, dat de idee verdedigde dat het leven van de Geest zichzelf manifesteerde door de geschiedenis van de mensheid, en wel op wereldschaal, ja zelfs in het universum, hetgeen het mooist werd vertolkt door de filosoof Hegel. Vanaf dat moment werd deze idee meer en meer verbreid onder zoekers naar spiritualiteit, hoewel naar mijn mening de conventionele meerderheid van gelovigen eerder intuïtief het concept van een eenvoudige dialoog van godsdiensten met elkaar zou ondersteunen. In dit concept blijven radicale verschillen bestaan, maar zij worden verbannen naar de privésfeer, terwijl het er in het publieke domein aan toe gaat volgens de regels van goed sociaal bestuur en tolerantie tussen geloofsopvattingen. Religies gaan door met het winnen van zielen voor het ware geloof, maar door de manier waarop zij nu met elkaar wedijveren wordt de vrede niet in gevaar gebracht.

Echter, zelfs toen de hoofdrichting van de moderne cultuur seculariseerde en in zijn filosofische concept materialistisch geworden was, werd de idee van de transcendente eenheid van religies door kleinere filosofische en religieuze stromingen verwoerd. We noemen hier enkele conservatieve 'traditionalisten' zoals Rene Guenon, Julius Evola, Fritjof Schuon, Ananda Coomaraswamy en hun tijdgenoten de schrijvers Seyed Hossein Nasr en Huston Smith. [...] Zij verwerpen de evolutietheorieën, zo niet op het vlak van de fysica dan toch wel op het gebied van de geest, en zien de geschiedenis als een voortdurende achteruitgang vanaf een bloeiperiode waarin de Traditie hoog werd gehouden. [...] Deze groep denkers beantwoordt het best aan de omschrijving 'perennialisten', d.w.z. dat zij een *voor alle eeuwigheid* vastgelegde vorm van spirituele bevrijding of verlichting aannemen. Zij zijn inderdaad de conservatieve vleugel voor wat betreft de ideeën over de 'transcendente eenheid van religies'.

II.2. Progressieve interpretaties van de spirituele evolutie: de integralisten

Wat zijn integralisten eigenlijk? Zij delen grosso modo dezelfde overtuiging van een transcendente eenheid van religie, maar accepteren evolutie, niet alleen op het vlak van de natuurkunde, maar ook in de wereld van de geestelijke ervaring en rijping en dit niet alleen op individueel niveau, maar ook op het collectieve niveau van spirituele groepen en zelfs culturen. In feite zien zij de vooruitgang op alle niveaus in de geschiedenis van de kosmos en van de mens ondanks de vele tegenslagen, de verschijnselen van ziekten en terugval, hoewel zij met grote stelligheid beweren dat de evolutie op sociaal en geestelijk gebied niet gedetermineerd is, maar afhankelijk is van het menselijk handelen.

Pro-GAMMAatjes

- **Cyberspace, mens- en wereldbeeld** - met als sprekers: o.a. prof. dr. Jos de Mul, prof. dr. ing. René Munnik en prof. dr. Palmyre Oomen
Tijd: zaterdag 28 mei as. om 10.00 uur
Locatie: Technische Universiteit Eindhoven, auditorium
Info: 024 - 361 55 55

Voor u gelezen:

Bespreking van Richard Holloway, *Kijken in de verte, een zoektocht naar betekenis in een tijd zonder God*, Anthos, Amsterdam, 2004, 193 pp., geb. €18.95 (oorspronkelijk *Looking in the distance*, vertaling Iris den Hollander).

Een vreemd boek van een vreemde auteur. Eerst iets over de auteur zelf: Richard Holloway, geboren Schot (1934), streng anglokatholiek (hoogkerkelijk) opgeleid tot priester, werkzaam in drie parochies van de anglicaanse minderheidskerk in Schotland, daarna vier jaar in een hoogkerkelijke parochie in Boston (VS), vervolgens twee jaar in de hoogkerkelijke St Mary Magdalene's kerk in Oxford (bekend vanwege de proclamatie in de entree dat de Reformatie nooit heeft plaatsgevonden, en dit vlak naast het monument voor de daar in 1555 en 1556 verbrande bisschoppen Latimer, Ridley en Cranmer), in 1986 gekozen tot bisschop van Edinburgh en in 1992 tot primus van de Schotse Episcopale kerk, in 2000 vroegtijdig uit beide functies geëmeriteerd. Niet gedwongen, geen schandaal. Naar zijn eigen zeggen in een eerder boek (hij schreef 27 boeken in 32 jaar) kwam de crisis tijdens de Lambeth Conference van 1998 (10-jaarlijkse conferentie van alle anglicaanse bisschoppen), toen hij de 'haat' (zijn term) voelde van de conservatieve bisschoppen wegens zijn standpunt over homosexualiteit (het belangrijkste agendapunt van de conferentie). Sinds 1996 is blijkens zijn boeken zijn geloof sterk geradicaliseerd. Hij lijkt dus op onze Harry Kuitert, maar er is toch een groot verschil. Waar Kuitert vooral ten strijde trekt tegen de traditionele kerkelijke dogmas,¹ vecht Holloway met name tegen de traditionele morele en sociale standpunten van de kerken.

Na deze inleiding over de auteur richt ik mij nu op zijn boek *Kijken in de verte*. De uitstekende vertaling van Iris den Hollander, de veertien geciteerde gedichten vertaald door Marijke Emeis, en nog vele citaten van literair proza tonen dat Holloway een uitstekend literator is. Het vreemde van dit boek is dat het een gesecculariseerde, van God ontdane 'theologie' biedt, zonder dat echt duidelijk wordt waar de auteur het huidige gesecculariseerde denken beschrijft en waar hij zijn eigen positie weergeeft. Evenmin wordt duidelijk voor wie hij dit boek geschreven heeft. Voor de gesecculariseerden? Dan biedt hij hun geen vrolijk perspectief, in tegenstelling tot de omslagafbeelding van een menigte die zich op een roltrap naar het licht begeeft. Voor traditionele theologen en gelovigen om hen wakker te schudden? Dan zou hij toch meer theologische discussie moeten hebben geboden. Als je een leerstelling wilt verwerpen, behoort je dat op goede theologische gronden te doen. En daaraan ontbreekt het, getuige alleen al de schaarse bijbelcitaten (7).

Het boek begint met sombere overwegingen tijdens een slapeloze nacht, helder geworden door sterke koffie: "...ik ben overvallen door een gruwelijk gevoel van absolute zinloosheid. Ik ben overspoeld door leegte, en gedwongen tot een blik in de peilloze afgrond waaroverheen het leven als een net lijkt te zijn gespannen."

(p.21) En dan mijmert hij over de evolutionaire uitsterving van soorten: "Mijn toestand van nihilistische wanhoop wordt nog verergerd als ik eraan denk dat de meeste van die schepselen hevige pijnen hebben geleden..."(p.23). Onzin, want slechts een iets verhoogde mortaliteit of iets verlaagd geboortecijfer deed soorten uitsterven. Dan beschrijft hij zijn nachtelijke gemoedstoestand als die "waarbij je voelt dat er iets of iemand afwezig is. En de afwezige is God." (p.25). Hij lijkt de initiële chaos, *tohu wabohu* (Gen.1:1-2) aanschouwd te hebben, maar niet de rest van Gen.1

Verdwenen is bij Holloway het begrip 'schepping'; het is vervangen door de big-bang theorie. Maar hier toont hij gebrek aan begrip voor de relatie tussen onze natuurwetenschappelijke en theologische inzichten (dit blijkt ook uit zijn bespreking van antropisch principe en multiwereldhypothese, p.38-41). Voor hem betekent de big-bang theorie dat er voor God geen rol meer is in het ontstaan van de kosmos. "Afgezien van enkele tegendraadse creationisten hebben de westerse mensen tegenwoordig de oude visie van God als ontwerper inmiddels afgezworen" (p.32). Hier rijst de vraag of hij zichzelf in dit opzicht tot 'de westerse mensen' rekent. In elk geval laat hij hier blijken niets af te weten (of te willen weten) van de huidige levendige dialoog tussen natuurwetenschap en theologie, waarbij de scheppingstheologie in het middelpunt staat... Aan het einde van de dag echter is er een vredige stemming over hem neergedaald en voelt hij 'een aanwezigheid in de afwezigheid'. Maar, waarschuwt hij onmiddellijk: "We moeten ervoor waken dat we deze ogenblikken gaan zien als religieuze objecten..."(p.53), immers 'het christelijk epos is van het toneel verdwenen' (p.65) en is vervangen door het epos van de natuurwetenschappen (p.83). Wel zegt hij dat de wetenschappers het christelijk verhaal niet onderuit mogen halen, hoewel we hen dat niet kwalijk mogen nemen vanwege de fundamentalisten (p.91). Maar beide verhalen zijn uit onszelf voortgekomen (p.93, 96).

Deel III is gewijd aan de moraal voor ons die 'aan onszelf zijn overgelaten' (p. 103-147). Met dit deel heb ik niet veel moeite. Zijn aanpak is in wezen die van de medische ethiek, die ook zonder God werkt, moet werken in de pluralistische medische wereld. Maar van een theoloog zou je mogen verwachten, dat deze wel over de religieuze wortels van zo'n ethiek zou nadenken..

Het laatste deel, gewijd aan de dood, is het somberste deel van het boek. De deeltitels laten dat zien: 'Uiteindelijk', 'Rouw om verloren tijd', 'Volhouden (ondanks alle veranderingen in de wereld)', 'Inpakken voor de reis' (korte bespreking van euthanasie), 'Woede om de dwaasheid van mensen', 'Wroeging', 'Het afscheid', alles gekruid met even sombere literaire citaten, maar geen woord over de bijbelse boodschap van een leven na de dood. Slotzin van het boek: "En daarom moeten wij ons vluchtige leven met passie beleven, en als de nacht aanbreekt er op gepaste wijze afscheid van nemen."

Aan wie kan ik dit boek nu aanbevelen? Niet aan de gesecculariseerden onder ons,

want zoals reeds gezegd zullen die er niet vrolijker van worden (maar wellicht toch nuttig om de volle consequenties van een gesecculariseerde levenshouding te overzien?). Wellicht wel aan theologen en hen die nog lid zijn van een kerk, om wakker geschud te worden uit hun gezapige geloofsleven en te pogen een antwoord te vinden op de sirene van de huidige secularisatie. Gezegd moet worden dat Holloway de consequenties van een volledig gesecculariseerd bestaan met eerlijkheid en moed heeft durven doordenken. *Sjoerd L. Bonting*

1. Sjoerd L. Bonting, Tussen geloof en ongelooft, Christus, ontkerkelijking en chaostheologie, Meinema, Zoetermeer, 2000, pp.77-81.

Bert Reesinck. Welke God bedoelt u eigenlijk? Op zoek naar een zuiver godsbeeld. Uitgegeven door Damon, Budel 2005 (96 blz) 2005 ISBN 90 5573 585 x; € 12,90

Als je je wagen wil aan een boek over God is dit een aanrader. Er zijn heel wat boeken geschreven over God. Theologen raken er niet over uitgeschreven. Naast elkaar staan in mijn boekenkast bijvoorbeeld de volgende drie dikke pillen: Karen Armstrong *Een geschiedenis van God - Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam* (510 blz.), Jack Miles *God, een biografie* (424 blz.) en Franco Ferrucci *De schepping: autobiografie van God* (372 blz.). Ze gaan over de beelden die mensen zich in de loop van de tijd hebben gevormd om samen over God te kunnen communiceren. Drie pretentieuze werken; alleen de titels ervan spreken al boekdelen. Ze beloven de lezer heel wat: namelijk dat deze al lezend enige grip krijgt op het verschijnsel God. Maar eigenlijk leer je God er helemaal niet beter door kennen: God zelf blijft een mysterie. Je krijgt wel meer inzicht in de wijze waarop God samen met mensen geschiedenis maakt.

Reizen door de geschiedenis aan de hand van zulke breedsprakige gidsen kan erg leerzaam zijn. Al is het alleen al doordat een confrontatie met de verhalen van mensen je duidelijk maakt dat bescheidenheid erg belangrijk is. Immers, telkens als een groepje mensen in de waan gaat verkeren dat zij precies weten wie of wat God is en wat je als mens moet doen om jouw God te behagen, gaat het helemaal mis. Al gauw ontstaat dan namelijk de overtuiging dat je als ware gelovige het recht of de plicht hebt om namens je eigen God anderen met geweld mores te leren. In dit licht gezien is het nog zo erg niet dat binnen onze westerse cultuur zich steeds meer mensen schijnen te bekeren tot het vage geloof van het 'ietsisme': ik denk wel dat er 'iets' is. In dit licht gezien is het ook verstandig sommige jongeren van Marokkaanse afkomst, die niet of nauwelijks lezen, maar des te gretiger hun antwoorden op internetsites zoeken, enig geschiedenisonderricht te geven.

Mensen zijn ongeneeslijk religieus, raken niet uitgelooft, -gesproken of -geschreven over God. Hun geloof zet hen niet alleen soms aan tot gruwelijke misdaden tegen de menselijkheid, het kan hen ook boven zichzelf uit tillen en zorgen voor 'n dragelijke en zinvolle invulling van hun eigen leven en dat van anderen. Geloven in God kan mensen meer altruïstisch maken; het gaat hun dan uiteindelijk niet om

het eigen heil, maar om de ander (of de Ander, zoals men God ook noemen kan). Dit liefdevolle aspect mag in een tijd waarin de zwarte kanten van godsdiensten dagelijks zo prominent in beeld gebracht worden, ook wel eens worden benadrukt. Via het eeuwenlange nadenken over het religieuze in de mens, niet alleen door theologen, maar ook door filosofen, psychologen en (de laatste eeuwen) door natuurwetenschappers, krijgen we wel meer grip op de mens, maar niet op God. God zelf blijft principieel buiten beeld, een mysterie. Vaclav Havel, de Tsjechische schrijver en president, zei het zo: "Er verdwijnt niets. In mijn leven verlang ik naar iets dat mij te boven gaat, dat verder gaat dan de horizon van mijn bestaan en ik denk dat alles wat ik doe op een of andere manier ergens de eeuwigheid raakt. Het leven en het heelal rusten niet alleen maar in zichzelf. Volgens mij verdwijnt er niets voor altijd, ook onze daden niet. Zo verklaar ik mijn vaste overtuiging dat je in je leven andere doeleinden moet nastreven dan alleen onmiddellijk profijt."

Het kan geen kwaad om dit mysterie gewoon mysterie te laten. Geijkte godsvoorstellingen los te laten om tot een zuiver godsbesef te kunnen komen. Wat ik doe, zegt Havel, raakt ergens de eeuwigheid. Dat geraakt worden is meer een gevoelskwestie dan een rationele ontdekking, en volgens Augustinus, door Reesinck geciteerd, niet heel ver weg maar in mij: "Te laat, schoonheid, ging ik u beminnen. Vreemd, want u was allang in mij terwijl ik u buiten zocht. Driftig stortte ik mij op het mooie en aantrekkelijke in deze wereld en juist dat hield mij bij u vandaan. Al dit aantrekkelijke kan er toch niet zijn als u, ultieme schoonheid, niet bestaat" (p. 31). Om een zuiver beeld van god te krijgen noemt Reesinck God geen god, die term is veel te veel beladen. Hij spreekt van het mysterieuze Andere. Of nog beter van de Andere, want het Andere is te afstandelijk, te ver weg.

In het tweede hoofdstuk legt Reesinck uit dat onze menselijke hersencellen tot wonderlijke dingen in staat zijn, ze brengen van alles voort: "gedachten, kunst, literatuur, muziek, technisch inzicht, gevoel voor schoonheid, emoties, verliefdheid, de mogelijkheid om op de maan te wandelen of om foto's van de geboorte van sterren te maken. Ze kunnen alles aan. Samen vormen ze een symfonieorkest, dat een leven lang zonder partituur, zonder dirigent en zonder repetities blijft spelen en daarbij gelijktijdig alles wat van belang is in de gaten houdt." (p. 37) En het unieke van deze miljardencellen is de creatie van een zelfbewustzijn. Dat brengt ons bij een vorm van kennis die "tóch even de goed bewaakte grens van het kenvermogen" overschrijdt. Reesinck haalt bij deze passage Sloterdijk aan: er is "in ons een kennisdimensie, die wij op een passende manier moeten formuleren om haar uit de traditionele gestalten te bevrijden. Die in ons oplichtende parels moeten wij uit de kalkachtige schelp van de theologie wrikken. Wij moeten daarbij te werk gaan als een parelduiker in veel, heel koud water" (p. 38/39).

Het is een avontuurlijke uitdaging om je in de gedachtestroom van Reesinck te laten meevoeren. Je kunt het zien als een pleidooi om eindelijk eens grondig gebruik te maken van de mogelijkheden die je als mens hebt gekregen om "in het heelal weg te zweven en het waarneembare te overstijgen. We kunnen immers zelf

het venster van ons denken naar het ongelooflijke openzetten."(p. 44) En niet alleen theologen worden opgeroepen om traditionele denkpatronen te verlaten, ook voor de wetenschap wordt het tijd dat ze zich hiervan bevrijdt. Reesinck geeft voorbeelden van wetenschappers die juist via hun wetenschappelijke instelling oog hebben gekregen voor het mysterie. Zo citeert hij Einstein: "Mysterie is het mooiste wat een mens kan ervaren, want het mysterie is de basis van zowel de kunst als de wetenschap. Kennis van het bestaan van iets waar wij niet in kunnen doordringen, maar ook het gewaarworden van de diepste rede en stralende schoonheid in de dingen is helaas alleen in de meest primitieve vorm toegankelijk voor onze geest. Deze kennis en deze emotie vormen samen religiositeit. In deze zin en in deze alleen vind ik mij een religieus mens." (p.57/58)

In lessen levensbeschouwing komt god vaak ter sprake. De laatste tijd bijvoorbeeld om de vraagtekens te zetten bij de godsbeelden die moslimterroristen gebruiken om hun daden te legitimeren. Het is zaak om niet alleen hun godsbeelden, maar elk godsbeeld en elk religieus bouwwerk dat gefundeerd is op duidelijke godsbeelden van vraagtekens te voorzien; ze te leren zien als door cultuur bepaalde menselijke creaties. Pas dan kun je werken aan zuivere godsbeelden. Dat lijkt mij een taak voor leraren levensbeschouwelijke vorming: leerlingen leren dat je de werkelijkheid kunt ervaren als een plaats waar die Ander zich af en toe laat kennen. Daarvoor is nodig dat ze hun vermogen tot verbazing en verwondering op de juiste manier leren waarderen. Dat ze ervaren dat wonderen bestaan. Wonderen niet als bovennatuurlijke ingrepen, maar bijvoorbeeld als beleving van het feit dat "in de concertzaal de lucht gaat trillen, dat je oor in staat is dit op te vangen en je hersenen het in muziek kunnen vertalen." Wonderen zoals deze die we niet "hoeven te bewijzen, maar die we elke dag en nacht kunnen zien, horen, ruiken, voelen, proeven en overdenken" (p. 77). Reesinck spreekt in dit verband over het doorbreken van traditionele denkkaders. Dat is een hele opgave binnen denkkaders die sinds de Verlichting heilig zijn verklaard. De moderne mens is er maar al te zeer van overtuigd dat alleen de bewijsbare werkelijkheid ertoe doet en dat een school als uiteindelijk doel heeft mensen te vormen die die werkelijkheid weten te beheersen. Binnen scholen wordt de werkelijkheid ont-toverd. Je leert er af dat ons enige bescheidenheid past omdat we die Andere (het geheim achter de dingen) nooit zullen kennen. In de geest van Saint-Exupéry zegt Reesinck hierover dat alles in een geheim deelt en dat je dat kunt inzien als je hebt geleerd om niet alleen met je ogen te kijken, maar ook met je hart. (p. 87) Hij biedt een verhelderende blik op de santenkraam aan godsbeelden uit de geschiedenis en laat het vermoeden rijzen dat het geloof in de Ander zo gek nog niet is. Maar hoe leer je leerlingen zich te verwonderen over de werkelijkheid en open te staan voor het geheim achter de dingen?

*Wil Eggenkamp*²⁴

²⁴ De recensent is redacteur van het tijdschrift *Berichten & Belangen* van de VDL, de Vereniging van Docenten Levensbeschouwing. Dit artikel werd met zijn toestemming overgenomen uit nr. 246, jrg. 2005 nr. 1, blzz. 26-29 en door onze redactie enigszins bewerkt en ingekort.

Jaap Westerbos in dialoog met Thale Bout: *WereldWijd Wij - Verbeter jezelf, begin bij de wereld - Ontdek de kracht van het wij in jezelf - Einde van het ik-tijdperk - Samen op weg naar een nieuwe ethiek* - Altamira Becht, Haarlem en het Management Centrum VNO-NCW De Baak, 2004, 416 blzz., € 24,95.

Jaap Westerbos bouwt in dit boek voort op een cursus 'Ik en de anderen' die Thale Bout gedurende vele jaren aan managers van de Vereniging van Nederlandse Ondernemers (het VNO) en het Nederlands Christelijk Werkgeversverband (NCW) heeft gegeven. Deze cursus steunde op ideeën uit de antroposofische school van Rudolf Steiner en de psychosynthese van Robert Assagioli. In een uitvoerige dialoog met Thale Bout (p.129-154) schetst hij zijn mensbeeld en zijn zoektocht naar het Zelf of hogere Ik, waarbij zijn leermeesters zijn: Boeddha, Jezus, Patanjali en Lau-tse (p.132). Eén ding is zeker, het boek geeft zoveel wijsheid uit diverse culturen dat de lezer zich met de managers voor wie de cursus bestemd was meer bewust kunnen worden van de filosofische implicaties en de ethische aspecten van ons handelen in het persoonlijk vlak zowel als in zaken. Ik veronderstel echter - en hoop ook - dat er tussen de cursisten en Jaap Westerbos een stevige discussie ontstaat. Hij heeft het goed voor met de mens en de mensheid. En wat hij ons in dit boek aan ideeën voorschotelt en met fraai uitgevoerde landschapskaarten illustreert, sluit aan bij een diepgeworteld verlangen naar meer vrede en eenheid in de wereld en harmonie in ons allen. Met het werkboek (p.365-406) helpt Westerbos ons zoals hij schrijft "zelf een antwoord te vinden op vragen als: 'Schep ik de samenleving of schept zij mij?'" (p.88). Daarin volgt hij de hedendaagse trend van cursusboeken die gericht zijn op zelfverdieping en zelfontplooiing. Daar kan niemand iets tegen hebben. Integendeel, men wordt erdoor aan het denken gezet, gaat kritischer letten op zijn eigen beslissingen en uitspraken. Bovendien weet Westerbos de aandacht met een keur aan anecdotes en verhalen over persoonlijke wederwaardigheden redelijk vast te houden. En vele lezers maken wellicht door dit boek voor het eerst, zij het summier, kennis met de namen en ideeën van Teilhard de Chardin, Martin Buber, David Bohm, Bohr, Heisenberg, Ruprecht Sheldrake, Danah Zohar, Ken Wilber. Het vierkwadrantensysteem²⁵ van de laatste wordt aan de hand van een getekend model uitgelegd (p.114-116). Dit kan het begin worden van een verdere kennis-making. Wie zal dit niet toejuichen?

Westerbos citeert echter ook veelvuldig de mooie woorden van Andrew Cohen. In Amsterdam was ik zelf bij een optreden van deze adept van Ken Wilber. Ik was compleet geschokt door de arrogantie, waarmee hij de volle zaal tegemoetrad en de dwingende toon van zijn 'boodschap'. Van iemand die de mens iets te vertellen heeft, verwacht ik een grote bescheidenheid, diepgang en wijsheid. Ook Jaap Westerbos geeft hier helaas niet altijd blijk van. Hij vertelt bijvoorbeeld, dat hij een langgekoesterde wens om een kookboek te schrijven pas kon vervullen, nadat zijn met hem gebrouilleerde vader hem het geld daarvoor verschaftte. Op dat

²⁵ zie hiervoor ook deze *GAMMA* p.45

moment ontdekte hij - ik citeer (p.90) - de wet.: "Ik ben in staat de werkelijkheid die ik wens aan te trekken" ... Dit is "mijn interpretatie, zo ziet voor mij de wereld eruit. Als ik mijn interpretatie verander, verandert de wereld. Des te meer mijn interpretatie wijzigt (sic!), des te meer 'herschep' ik de werkelijkheid. Dit soort veranderingen in interpretaties doen zich ook voor in de wetenschap. Ooit was de aarde het centrum van het heelal. Men wist niet beter dan dat het een platte schijf was. We zijn nu wijzer." Dat Westerbos hier (onrijpe) appels met peren vergelijkt, is echter niet zo wijs. Evenmin als hij (op p. 92) in het kader schrijft: "Het zijn onze eigen daden die de problemen creëren. Je problemen worden niet veroorzaakt door iemand of iets 'daarbuiten'." Hij zal het wellicht niet zo bedoelen, maar voor heel wat mensen die gebukt gaan onder ziekten of armoede moet dit verschrikkelijk klinken. En dat de schrijver niet begrijpt, dat zijn collega's bij een bedrijf er niet van gediend waren, dat hij "zonder overleg met hen" de afdeling "opvrolijkte met schilderijen die [hij] zelf meenam", (p.96) getuigt niet van veel psychologisch inzicht. Het is er zeker geen - zoals hij zegt - "prachtig voorbeeld" van "dat bij de realiteit van een bedrijf of organisatie het woord liefde afwezig is" en dat daarom "de gewenste en aangetrokken werkelijkheid een wereld zonder liefde is".

Hoe dan ook, dit prachtig uitgegeven boek heeft velen iets te bieden.

Bert Theunissen *Diesels droom en Donders' bril - Hoe wetenschap werkt*, Uitgeverij Nieuwezijds, ISBN 90 5712 199 9, 2004, 160 blzz., prijs € 16,95

De schrijver (geb. 1955) is als hoogleraar wetenschapsgeschiedenis verbonden aan de Universiteit Utrecht. Het is verbazingwekkend hoe hij op zo weinig bladzijden in tien hoofdstukjes zo'n duidelijk en treffend beeld weet te geven van maar liefst zeven wetenschappers: Fleming, Darwin, Joule, Diesel, Donders, Morgan en Pasteur. En alsof dat niet genoeg is, daarmee de kijk van de lezer op de wetenschap en haar beoefenaars behoorlijk verandert. Wie gedacht heeft, dat wetenschappers altijd op een logische en rationele manier te werk gaan, dat zij eerst een theorie of hypothese formuleren en vervolgens via experimenten tot hun 'grote' ontdekking komen, wordt uit de droom geholpen. Door welk stom toeval Alexander Fleming in 1928 de penicilline ontdekte en waarom het succes ervan weinig met hem en alles zo'n tien jaar later met de oorlog te maken had, moet u beslist zelf gaan lezen. Het is een prachtig verhaal. Zoals trouwens ook dat van Charles Darwin, die op de Galapagoseilanden nauwelijks enige belangstelling voor vinken aan de dag legde. Het begrip 'darwinvinken' werd pas in 1945 verzonnen. En heeft u weleens getwijfeld aan de definitie van het begrip soort? Het biologenechtpaar Peter en Rosemary Grant doet dat ook; de wereld van evolutiebiologen houdt de adem in bij elke nieuwe publicatie van hen.

Met het verhaal over Rudolf Diesel toont de schrijver aan dat uitvinden ook niet alleen het slim toepassen van theoretische kennis is. Een werkend testmodel is lang niet altijd meteen een verkoopbaar product; men is ook afhankelijk van

economische omstandigheden en concurrentie. Het is tragisch hoe deze Diesel de das omdeden. Om maar te zwijgen van de tragiek van Louis Pasteur (p.117-127).

Critici van de homeopathie is hoofdstuk 6 *Wie gelooft er in telepathie?* aan te raden. Hierin staat de schrijver stil bij de vooringenomenheid van het wetenschappelijk circuit ten opzichte van bepaalde experimenten: "Wie denkt dat het persoonlijke en subjectieve alleen een rol speelt in omstrede disciplines als parapsychologie vergist zich" - "Er is geen vastliggende procedure om de uitkomst van een experiment te beoordelen" (p. 87). Vooringenomenheid zien we ook bij evolutiebiologen. Theunissen laat (in hoofdstuk 10) twee verschillende theorieën over de evolutie van de mens de revue passeren: die van Sherwood Washburn (1911-2002) en diens boek *Man the hunter* vanuit de man gedacht en de pendant ervan door de feministische biologe Sarah B. Hrdy ('46) in *Mother nature*.

Opmerkelijk is ook het verhaal over Franciscus Cornelis Donders (1818-1889), van wie een groot standbeeld staat tegenover de Janskerk in Utrecht. Opmerkelijk, niet alleen door de leuke anekdote uit het boek *Dik Trom en zijn dorpsgenoten*, die hij over deze oogarts vertelt. Nee, het verhaal blijft je vooral bij door het feit, dat Donders ervoor zorgde dat de oogheekunde in Nederland in de opleiding tot arts werd opgenomen. Brillenmakers verloren daardoor veel klanten; men ging voortaan naar de specialist. Pas ongeveer 30 jaar geleden is deze trend teruggedraaid en heeft de markt (opticiens, warenhuis) weer een deel van het terrein terugveroverd. Theunissen hierover: "Dat genezen meer en meer een zaak van de wetenschap is geworden, komt ook doordat allerlei niet-wetenschappelijke genezers uit de markt werden gedrukt" (p.100). In het hoofdstukje over de hoogleraar experimentele zoölogie Thomas Hunt Morgan (1866-1933) leren we iets over *genetic mapping*, het in kaart brengen van de verdeling van genen over chromosomen. Het wordt duidelijk waarom Morgan daarvoor het fruitvliegje *drosophila* uitkoos en dit zodanig moest veranderen, dat het meer op een instrument uit zijn laboratorium begon te lijken dan op een exemplaar uit de natuur. Kortom, 'n boek met verrassend veel wetenswaardigheden, dat u zeker zal boeien.

Elsa-Brita Titchenell *De maskers van Odin - Oud-Noorse wijsheid - The Theosophical University Press, 2005, ISBN 9070328631, 370 blzz. , € 18,-*

Titchenell opent onze ogen voor de Oud-Noorse wijsheid uit de Edda, die lang verzegeld is geweest, en onthult oeroude kennis uit een tijd waarin wetenschap, filosofie en religie één waren. Door de heldere vertaling van de belangrijkste liederen van de Poëtische of Oudere Edda en de toelichtingen en aantekeningen daarbij van de schrijfster wordt de tijdloze wijsheid van de skalden (leraren) begrijpelijk. De verhalen over goden en helden, elfen en dwergen, reuzen en levensbomen worden met behulp van theosofische sleutels ontcijferd, opdat de lezer een ruimer begrip krijgt van de kosmische visie in de Oud-Noorse mythologie.

Pro-GAMMAatjes

- **Het tijdschrift *Bres*** kwam begin februari uit met een dubbelnummer t.g.v. **Veertig jaar Vrij denken**. Onze redactie ontving een exemplaar. De reden vinden we op blz. 6: "Midden jaren zestig van de vorige eeuw ontstond *Bres*. Uitgever in ruste J.P. (Ted) Klautz stond talmend voor een Parijse krantenkiosk bij het Gare du Nord toen zijn oog viel op een exemplaar van het Franstalige tijdschrift *Planète*. Hij vond wat hij zocht. In de trein richting Nederland rijpte het plan om een Nederlandse versie van het blad uit te geven. Hij nam contact op met de oprichters Jacques Bergier en Louis Pauwels en in 1965 schreef Klautz zijn eerste redactioneel voor *Bres-Planète*. In die jaren kwam alles op losse schroeven te staan. Veel mensen waren het vertrouwen in de toekomst kwijtgeraakt. Geïnspireerd door Pierre Teilhard de Chardin en Carl Gustav Jung wilden Bergier en Pauwels daar verandering in brengen en de mensen weer vertrouwen in de toekomst geven. Klautz maakte zich zorgen over de richting waarin de westerse cultuur zich bewoog. In zijn blad zou de samenhang tussen de veranderingen op het gebied van de wetenschap, het geloof en de kunst aan de orde komen. Ook verschijnselen uit de niet-zintuiglijk waarneembare wereld en alternatieve vormen van wetenschap kwamen aan bod." Op blz. 20-23 vinden we dan een artikel van Sir Julian Huxley, getiteld *De zes sleutels van Teilhard de Chardin, de mysticus die wetenschap en geloof wilde verzoenen* (uit 1965). Verder o.a. in dit blad: *Carl Gustav Jung, medicijnman van deze tijd* (1965), Arnold Toynbee *De verschrikkelijke dwalingen van het Westen* (1970), prof. Gilles Quispel *Gnosis en de toekomst van de christelijke religie* (2001).

Dit dubbelnummer is verkrijgbaar in de boekwinkels en kiosken voor € 9,50.
Abonnementen kosten € 75,- voor 12 edities, € 37,50 voor 6 edities

- **Het Apostolisch Genootschap** is een religieuze groepering. Voor de ongeveer 20.000 lidmaten biedt het in de eerste plaats een mogelijkheid tot inspiratie van religieus besef. De wereld en alles wat erop is en eromheen worden gezien als deel van een ondoorgroendelijk scheppingswonder. Dat voltrekt zich ook in en tussen mensen. Apostolischen kunnen daardoor hun leven in verbondenheid met dit alomvattende geheel als een geschenk ervaren. In dit besef willen zij zich telkens opnieuw op hun verantwoordelijkheid en hun idealen oriënteren. Deze betreffen de ontwikkeling van menselijke waardigheid en komen in hun ogen tot uitdrukking in het eigen aanvoelen, denken en gedrag. De naam apostolisch is verbonden aan kerkelijke organisaties die voortgekomen zijn uit een religieuze beweging, ontstaan in de negentiende eeuw in Engeland. Het Apostolisch Genootschap heeft zich hier ruim vijftig jaar geleden volkomen losgemaakt. Sindsdien hebben de geloofsopvattingen zich binnen het genootschap in een geheel andere richting ontwikkeld. In haar visie is de schepping geen éénmalige creatie uit het niets, maar een voortdurend en alomvattend proces van verwerkelijking, schitterend en

ondoorgrondelijk. Als mens kan ons een diep ontzag overkomen wanneer we ermee in aanraking komen. In de omgang met de natuur bijvoorbeeld, in de beleving van schoonheid, in het besef van wat vorige generaties opbouwden aan cultureel erfgoed. Zulke ervaringen noemen zij religieus. Ze roepen een gevoel van verwondering wakker, een ontroering, dragende krachten in denken en aanvoelen. Bij religie of religiositeit wordt in Het Apostolisch Genootschap vooral gedacht aan het besef dat de wereld deel uitmaakt van een samenhangend geheel in voortdurende beweging. Het eigen lichaam en bestaan wordt gezien in een verbondenheid met kosmos en natuur, in een ontwikkeling van verleden naar toekomst, van generatie op generatie, van geboorte naar sterven. Het voltrekt zich in relatie met anderen en met de levensverschijnselen. Alles is een uitdrukking van het mysterie van het scheidingsproces. - Het Apostolisch Genootschap heeft zich met een financiële bijdrage aangesloten bij ons **Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie**. Haar informatie- en verdiepingencentrum Berg en Dal, J. van Lenneplan 12, Baarn is geopend op dinsdag t.m. vrijdag van 10.00-16.00 uur en zaterdag van 10.00-14.00 uur en op afspraak (tel. 035-548 81 89).

- **Teilhard's Legacy: Rediscovering Fire** - in het Chestnut Hill College, Philadelphia, U.S.A. **van 17-19 november 2005** met lezingen op do. 17 nov van de theologe prof. dr. Ursula King (*Spirit of Fire: The Contemporary Significance of Teilhard de Chardin's Life and Vision*), op vrijdag: de theoloog prof. dr. Thomas King, sj. (*Teilhard and Beauty*), de chemicus en theoloog prof. dr. James Salmon, sj. (*Teilhard's Scientific Legacy*), de theoloog dr. John Haught (*Teilhard, Theology and the Suffering of Sentient Life*), op zaterdag: discussie en sluiting. Verdere informatie, alsmede het volledige programma met inschrijfformulier is verkrijgbaar bij onze redactie.

- **Pinksterweekend: 'Zichtbaar als vuur, voelbaar als wind, mystieke inspiratie in Oost en West'** - **Za. 14 mei:** 10.30 prang en shakti in Indiase yoga en tantra - drs. Theo van Leeuwen; 14.00 De ontplooiing van het levenslichaam - drs. Toon van Buren; 20.00 De mystieke dynamiek van zen - prof. dr. Ton Lathouwers **Zo. 15 mei:** 07.00 Zazen en kinhin (zit- en loopmeditatie) - prof. dr. Ton Lathouwers; 09.30 De heilige geest in het christendom - broeder Jeroen Witkam; 14.00 Zen in actie op de Japanse wegen van het zwaard en de thee - drs. Joris van Nispen en Hans Pegtel; 20.00 De wervelende mystiek van de soefi's o.l.v. Wite Carp; **Ma 16 mei:** 07.00 Meditatie: dynamic of kundalini meditatie - drs. Theo van Leeuwen; 09.30 Hildegard van Bingen - prof. dr. Ilse Bulhof; 14.00 Friedrich Nietzsche: de Boeddha van Europa? - dr. André van der Braak; 16.30 Afsluiting door drs. Theo van Leeuwen; 17.00 Einde - **Locatie:** ISVW-conferentiehôtel, Dodeweg 8, 3832 RD Leusden. **Kosten cursus:** € 260,-; **verblijf** € 178,30 (zonder logies/ontbijt € 100,50). **Aanmelding:** >www.isvw.nl<, tel: 033-422 72 00 of >info@isvw.nl< Organisatie: FOW in samenwerking met de ISVW.